

अध्याय - एक

परिचय

१.१. अध्ययनको पृष्ठभूमि

प्रयाप्त सुविधा नहुदा बालबालिका मजदुर बन्न पुग्दछन् भने उनीहरूले आफ्नो विकास गर्न सक्दैनन अर्थात शारीरिक रूपमा विकास हुन सक्दैन । बालबालिका निर्दोष र सिर्जनशीलतका प्रतिक हुन् । तर हाम्रो समाजमा उनीहरूका लागि उर्पयुक्त वातावरण उपलब्ध छैन । जहाँ उनीहरू खुसीसाथ हुर्कन्छन् । अशिक्षित र निम्न वर्गको शोषणमा परेका नेपालका बालबालिकाहरू पिछडिएको गरिबी र निरक्षरताका कारण नेपालमा बालश्रमको मुख्य कारण हो (मिश्र, २०६३) ।

साधारणतया बालश्रमिक भनेको कम ज्यालामा लामो समय काम गर्ने र आफ्नो शारीरिक मानसिक विकासको अवसर गुमाएर नचाहिने स्तरका सुविधाविना विभिन्न शारीरिक क्रियाकलापमा संलग्न हुने १४ वर्ष मूनिका बालबालिकालाई बालश्रम परिभाषित गरेको छ । अंग्रेजी भाषाको अक्सफोर्ड डिक्सनेरी अनुसार यसले बालश्रम र श्रमलाई ३ वटा तत्वहरू समेट्छ र बच्चा शब्दले भर्खरै जन्मेका केटाकेटीहरूलाई जनाउँछ र श्रम भनेको शारीरिक र मानसिक काम हो । त्यसैले बालश्रमको शब्दकोषको अर्थ बच्चाले गरेको शारीरिक मानसिक काम हो । बालश्रमले पाँच देखि १४ वर्षसम्मका बालबालिकालाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा घर वा बाहिर काम गर्न बाध्य पार्ने कार्यलाई जनाउँछ । बालश्रम देशको सामाजिक आर्थिक यथार्थको प्रतिविम्ब हो । यो बालश्रमलाई विश्वको शोषणकारी सामाजिक आर्थिक र राजनीतिक सञ्चारको कारण र प्रभावका रूपमा पनि लिइन्छ । गरिबी, भोक र निरन्तरताको लागि योगदान गर्ने अन्य धेरै कारणहरू छन् (यूनिसेफ, २०११) ।

हरेक वर्ष हजारौ बालबालिकाहरू घर छोडेर बजारी क्षेत्रमा कमजुरी बन्दै आएका छन् । यो कार्य पहिले देखि आजको दिनसम्म पनि निरन्तरता छ । जवसम्म सरकारले गरीब नियन्त्रण गर्न सक्दैन तवसम्म बालश्रमको अन्त्य हुन ग्राहो छ । बालबालिकाहरू घरछोडेर बाहिर गएपछि बाध्य भएर भोक र सोकका कारण अत्त न्युनतम् पारिश्रमीक छन् जुन कुनै पनि आराम विना १२ घण्टा वढी काम गर्दछन् । उनीहरू मानसिक रूपमा न्युनतम स्तरको पोषक तत्वहरू र शिक्षा र अन्य सुविधाहरूबाट वञ्चित छन् ।

धेरै देशहरूमा बालश्रममा प्रतिवन्ध छ । जहाँ १० देखि १६ वर्ष सम्मका युवाहरूको रोजगारमा इतिहास नियन्त्रणको प्रावधान छ । कुनै पनि व्यक्तिले आफ्ना बच्चा वा युवालाई उसको परिवारका सदस्यले लिखित रूपमा सुचना प्राप्त गरेपछि सुधार गर्न जाँरि राख्दैन । नेपाल सरकार बालश्रममा प्रतिवद्ध छ र यसको नेपाल संघिय संविधान २०१५ मा तोकिए अनुसार बालअधिकारको सम्मान रहको छ । सरकारले नवगठित संघिय अर्न्तगत बालश्रम विरुद्ध आवश्यक र नीति बनाउँनका लागि महत्वपूर्ण छ (CWIN, 2022)

बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धीको नेपाल पक्ष राष्ट्रिय भएकाले बालअधिकारको प्रवर्धन र संरक्षण गर्नु नेपालको आधारभुत दायित्व मध्य एक भएकाले नेपालमा बालबालिको अधिकारको लागि बालअधिकार ऐन १९९२ र बालश्रममा थप संरक्षण गरिएको छ । इतिहास विद् तिर्थराज तिमिसनाले विभिन्न प्रकारका बालश्रममध्ये अरुको सहानुभुति र स्नेह विना सधै आफ्नो दुःखदायी जिवन विताउने बालश्रम उक सामान्य घटना रहेको बालश्रमका पूर्ण विकास रातारात संभव नहुने भन्दै थप पहल गरिने बताउनु भएको छ । गरिबिबाट मुक्ति पाउनका लागि बालबालिकाहरूलाई प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा विभिन्न किसिमका काममा लगाइन्छ । विश्वका गरिब मुलुकहरूमध्ये प्रमुख रूपमा गनिने नेपालको आधा जस्तो जनसंख्या दैनिक १ डलरभन्दा कम आएमा बाँचिरहेका छन् । यसरी नै बालबालिकाहरूको जनसंख्या वृद्धि हुनु र गरिबिबाट मुक्ति पाउनका लागि बालबालिकाहरूलाई काममा लगाउनु अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा नै नेपालको विकास दिनदिनै खस्कने र नाजुक हुने कुरामा शंका छैन (कुँवर, २०७८) ।

उपयुक्त तथ्यहरूको आधारमा के देखिन्छ भने नेपालमा थुप्रै बालबालिका जोखिमयुक्त बातावरणमा हुर्किन बाध्य छन् । घर परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था, धेरै सन्तान भएका कारण पारिवारिक वेवास्था, अपहेलना, तिरस्कार तथा अभिभावकको मृत्यु हुनु जस्ता कारणले गर्दा आफ्ना घरको वा अर्काको घरका विभिन्न श्रममा संलग्न हुने, सडकमा आउने तथा निकृष्ट श्रम गर्न बाध्य हुने गर्दछन् । कतिपय बालबालिकाहरू सडक बालबालिकाका रूपमा सहर बजारका फोहोरका थुप्रोमा प्लाष्टिक तथा कबाडीका सामानहरू संकलन गरी त्यसको बेचबिखन गरेर आधा पेट खाएर खुला आकाशमुनि सडकमा नै जीवन जीउन बाध्य रहेका छन् । यसरी अर्काको घरमा काम गर्दै आएका घरलु

कामदारको अगुवाईमा नेपाल स्वतन्त्र घरेलु श्रमिक युनियन २०६३ सालमा स्थापना भएर केही सुधारका काम गरे पनि बाल श्रमिकहरूको संख्या घट्न सकेको देखिदैन ।

प्रस्तुत शोधको अध्ययन क्षेत्र काठमाडौं महानगरपालिकाको विभिन्न होटल रेष्टुरेन्टमा काममा संलग्न बालबालिकाको चाप निकै रहेको देखिन्छ । यस क्षेत्रका होटल रेष्टुरेन्टमा कामदार बालबालिकाहरू गाउँघरबाट आर्थिक विपन्नता, विहान वेलुका हातमुख जोर्नकै लागि रोजगारीको खोजीमा, सामाजिक विभेद तथा तिरस्कार, पारिवारिक विमेल तथा सहरी रमभ्रम र साथीभाइको लहैलहैमा लागेर काम गर्न थाल्दछन् । यसरी यस क्षेत्रमा आइसकेपछि उनीहरू विभिन्न किसिमका होटलको काममा संलग्न भई जीवन जीउन बाध्य हुन पुग्छन् । होटल मालिकबाट तिरस्कृत तथा अपहेलित भई बाचिरहेका यी बालबालिकाहरू आफ्नो उज्वल भविष्यको लागि कापी, कितावको भोला बोकी स्कूल जानुको सट्टा साहुको होटलमा कामदारको रूपमा काम गर्न बाध्य छन् ।

१.२ समस्याको कथन

बालबालिकाको विकास, सुरक्षा, तथा उनीहरू बाँच्न पाउने हक अधिकारका लागि नेपाल सरकार तथा अन्य विभिन्न संघ सस्थाहरूले विभिन्न रणनीति र लक्ष्य अवलम्बन गरी काम गर्दै आए तापनि नेपाली समाजमा बालश्रम एउटा ठुलो समस्याको रूपमा रहेको छ । अशिक्षा, बेरोजगारी, गरिबी, सामाजिक कुरीती, द्वन्द्व तथा पारिवारिक कलह र प्रकृति प्रकोप आदिका मारबाट बालबालिकाहरूले सहर पस्न बाध्य भई स साना उद्योग, कलकारखाना, कृषि, होटल तथा रेष्टुरेन्ट र घरेलु कामदारका रूपमा संलग्न हुन्छन् । बालबालिकाहरू आफ्नो पढ्ने र लेख्ने रहरलाई छोडेर आफू बाँच्नका लागि अरु कसैको घरमा वा होटल र कलकारखानामा काम गर्न वसेर आफ्नो एक पेट पाल्न बाध्य भएका छन् । बाल बालिकाहरूलाई श्रममा लगाउन हुदैन भनेर नेपालको अन्तरिम संविधानो धारा २२ मा पनि उल्लेख नभएको भने होइन तैपनि शारीरिक तथा मानसिक रूपमा परिपक्व नभएरै अर्कोको घरमा काम गर्नुपर्ने र विभिन्न समस्यासंग सामना गरिरहनु परेको छ ।

नेपालमा रहेका बाल श्रमिकहरूलाई हरेक क्षेत्रमा उनीहरूको आवश्यकता अनुसार रोजगारीमा संलग्न गराएता पनि उनीहरूलाई आवश्यक मात्रामा पारिश्रमिक दिएको पाइदैन । यस्तो अवस्थामा बाल बालिकाहरूलाई उनीहरूको आधारभूत आवश्यकता गरीवीको कारण अरुको घरमा श्रम नगरी पुरा हुँदैन । बाल श्रमिकहरूले कसरी रोजगारी र शिक्षा बाँच्ने

आधार प्रणाली प्रदान गर्दछ । बाल श्रमिकहरूलाई रोजगारी शिक्षा र सामाजिक कारणले कस्तो प्रभाव पार्दछ त्यो अध्ययनमा आजको मूल समस्याको रूपमा केलाउने प्रयास गरिएको छ ।

आजको २१ औं शताब्दीमा विविध सुचना सञ्चार तथा प्रविधिको विकास संगै विभिन्न जीवन प्रणालीमा समेत परिवर्तन आइसकेको अवस्थामा पनि भविष्यका देशका कर्णधार तथा स्तम्भका रूपमा रहेका बाल बालिकाहरू होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारको रूपमा काम गर्न बाध्य छन् । उनीहरू अभिभावकको न्यानो माया तथा शिक्षा जस्तो महत्वपूर्ण जीवनको एक पाटो बाट बञ्चित हुन पुगी अन्धकार भविष्यमा रुमलिने कुरा यथार्थ नै हो । यिनै अवस्थाहरूको मध्यनजर गरि घरेलु कामदार बाल बालिकाहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान हुनु जरुरी देखिन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनको क्षेत्र काठमाडौं महानगरपालिकामा पनि विभिन्न क्षेत्रबाट विभिन्न कारणले आई होटल रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा थुप्रै बालबालिका रहेका छन् । उनीहरू यस उमेरमा कापी किताव बोकेर स्कूल जानुको सट्टा होटलमा कामदारका रूपमा काम गर्न बाध्य छन् । यस क्षेत्रमा बाल कामदारका रूपमा काम गर्ने ती बालबालिकाहरू कसरी आफ्ना आमाबाबु तथा अभिभावकको न्यानो काख तथा माया पाउनुको सट्टा अर्काको होटलमा कामदारको रूपमा काम गर्न बाध्य हुन्छन् ? ती बालबालिकाको सामाजिक सांस्कृतिक, आर्थिक तथा शैक्षिक पृष्ठभूमि के कस्तो रहेको छ ? ती बालबालिकाले के कति घण्टा काम गर्नु पर्छ ? काम गरेबाफत तिनीहरूले महिनामा कति ज्याला पाउँछन् ? होटलमा कामदारका रूपमा काम गर्ने तिनीहरूलाई तिनीहरूको अभिभावकको पनि सहमति रहेको छ ? के उनीहरूले अर्काको होटलमा काम गरेर आफ्नो घरलाई आर्थिक रूपमा सहयोग गर्दछन् ? उनीहरू काम गर्दै आएको यो क्षेत्र के छोड्न चाहान्छन् ? उनीहरू के कस्ता काम गर्न बाध्य हुन्छन् र के कस्ता शारीरिक, मानसिक तथा यौनजन्य हिंसाको सिकार हुनुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति सिर्जना भएका छन् ? प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै मूलभूत समस्याहरूको समाधान गर्ने प्रयास गरिएको छ । जसको प्रन यसप्रकार रहेको छ :

- क) होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा संलग्न बालबालिकाहरूको सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक पृष्ठभूमि के कस्तो रहेको छ ?
- ख) होटल तथा रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने प्रकृया र तिनीहरूले के कस्तो समस्या भोग्नु परेको छ ?

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य काठमाडौं महानगरपालिको सुन्धारा परिपरि रहेका होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा संलग्न बालबालिकाको समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गर्नका लागि उद्देश्यहरू निम्नानुसारका रहेका छन् :

- क) होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा संलग्न बालबालिकाहरूको सामाजिक, आर्थिक र पारिवारिक पृष्ठभूमिको अध्ययन गर्नु,
- ख) होटल तथा रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने प्रकृया र तिनीहरूले भोग्नु परेका समस्याका बारेमा प्रकाश पार्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

नेपाली समाजमा देखा परेका विभिन्न समस्याहरूमध्ये बालश्रमको अवस्था एक ठुलो समस्याको रूपमा देखा परेको छ । यसरी अर्काको होटलमा होस् या अन्य क्षेत्रमा काम गर्ने बालबालिकाका बारेमा विभिन्न कोणबाट विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरूबाट अध्ययन अनुसन्धान भई ती बालबालिकाको हक, अधिकारको लागि केही कार्यहरू नभएका होइनन् तैपनि बालश्रममा न्युनीकरण हुन सकेको छैन । अझै ती बालबालिकाहरू जोखिमपूर्ण काम गर्न र जोखिम परिवेशमा जीवन जीउन बाध्य छन् । तिनीहरू गाँस, बास, कपास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत कुराहरू एकातिर बञ्चित भएका छन् भने अर्कोतिर उनीहरूले विभिन्न किसिमका हिंसाहरूसंग संघर्ष गर्नु परेको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन क्षेत्र काठमाडौं महानगरपालिको सुन्धारा परिपरि रहेका होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारको रूपमा विभिन्न काममा संलग्न बालबालिकाहरूले सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक पृष्ठभूमिका साथै यस्तो क्षेत्रमा ती बालबालिका संलग्न हुनुको कारण र तिनीहरूले भोग्नु परेको शारीरिक, मानसिक तथा यौन हिंसा जस्ता विषयमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ ।

१.५ अध्ययनको संगठन

काठमाडौं महानगरपालिको सुन्धारा परिपरि रहेका होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा काम गर्ने बालबालिकाहरूका बारेमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिएको छ । अध्याय एक अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व र अध्ययनको संगठन रहेको छ । अध्याय दुई अन्तर्गत पूर्व साहित्यको समीक्षाभिन्न बालबालिका र बालश्रम, सैद्धान्तिक दृष्टिकोण, अनुभवजन्य

अध्ययन बालबालिका श्रमिक बन्नुका कारण र असर, बाल बालिकाको लागि अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता र नेपालको राष्ट्रिय योजना उपशीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ । अध्याय तीन अन्तर्गत अनुसन्धानको ढाँचा र पद्धति भित्र अध्ययन क्षेत्र र छनौटको औचित्य, अनुसन्धान ढाँचा, समग्रता र नमुना छनौट, तथ्याङ्कको प्रकृति र स्रोतहरु, तथ्याङ्क संकलनका साधन र तरिकाहरु, तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुति, अध्ययनको सिमाका बारेमा चर्चा गरिएको छ । अध्याय चार अन्तर्गत तथ्याङ्कको विश्लेषण, मूल्याङ्कन र प्राप्त परिणामलाई व्याख्या गरिएको छ । अध्याय पाँचमा होटल र रेष्टुराण्टमा काम गर्ने कारणहरु समावेश गरिएको छ । अध्याय छमा बालबालिकाहरुको स्वास्थ्य अवस्थाको अध्ययन गरिएको छ । अध्याय सातमा प्राप्त नतिजाको सारांश तथा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

अध्याय दुई

पूर्व साहित्यको समिक्षा

२.१. बालबालिका र बालश्रम

बालबालिकाको बाल्यवस्थाको परिंर डिक्सनरी १९९६ का अनुसार बालबालिकाहरूलाई भर्खर जन्मेको केटो अथवा केटी र श्रमलाई शारीरिक, मानसिक कार्यको रूपमा लिइन्छ । त्यसकारण शब्दकोषका अनुसार बालश्रम भन्नाले उनीहरूले गरेको शारीरिक र मानसिक कार्यलाई जनाउदछ (बालबालिकाको बारेमा विभिन्न देशको आ आफ्नै नियम कानून अनुसार उनीहरूको उमेर तोकेको छ । विश्वव्यापी रूपमा हेर्दा १८ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्ति नै बालबालिक हुन् । हाम्रो देशको सन्दर्भमा कानूनले १६ वर्ष भन्दा कम उमेरका व्यक्तिलाई बालबालिका भनेको छ (Manandhar, 2021)

बालबालिकाहरूको शारीरिक, मानसिक, बौदिक, सामाजिक तथा नैतिक विकासका लागि चाहिने न्यूनतम आवश्यकताहरू नै बालअधिकार हो । यस अर्न्तगत बालबालिकाको बाच्च पाउने अधिकार, विकास गर्न पाउने अधिकार, संरक्षण पाउने अधिकार र सहभागिता हुन पाउने अधिकार पर्दछ । कुनै पनि बालबालिकाहरूलाई उनीहरूको स्वास्थ्य, शारीरिक, मानसिक, बौदिक, नैतिक तथा सामाजिक विकासमा नकरात्मक प्रभाव पर्ने गरी तथा उनीहरूको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार कुण्ठित हुने गरी काममा लगाइनु नै बालश्रम हो । कानूनद्वारा मान्यता प्राप्त काम गर्ने उमेर नभएका बालबालिकाहरू नियमित रूपमा तलब लिएर वा नलिकन पनि आफ्नो परिवार बाहेक अन्य व्यक्तिको घर, होटल, रेष्टुरेन्ट, कलकारखानामा काम धन्दामा संलग्न हुने कार्यलाई नै बालश्रम भनिन्छ (सि.वि सि, २०२१) ।

२.२ सैद्धान्तिक दृष्टिकोण

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट बालश्रम र बालबालिकाहरूको सम्बन्धमा एकदमै न्यून अध्ययन तथा अनुसन्धान भएको पाइन्छ । बालश्रमको क्षेत्रमा प्राप्त अध्ययन अनुसन्धान तथा बहसको उद्देश्यका लागि गैर सरकारी सघं सस्था, मानव अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत सघंसस्थाहरूले प्रस्तुत गरेका कार्यक्रमहरू एवं घोषणाको रूपमा पाउन सकिन्छ । यस्ता अध्ययनहरूले नेपाल र अन्य मुलुकका बालश्रम तथा श्रमिकका सामान्य प्रवृत्तिको चित्राङ्कन मात्र गरेका छन् । यस अध्यायले बालश्रम र श्रमिकका क्षेत्रमा अहिले सम्म गरिएका अध्ययन तथा अनुसन्धानको सामान्य जानकारीलाई समेटेदछ । समाज तथा मानव श्रमका

भिन्न भिन्न क्षेत्र तथा प्रवृत्तिको सम्बन्धमा सम्बोधन गरेका छन्, मार्क्सवादी सिद्धान्तहरूमा श्रमलाई पूँजीवादीहरूको पूँजीको उत्पादनका माध्यमका रूपमा हेरिएको छ । यद्यपि बालश्रमलाई सामान्तवादी, पूँजीवादी रूपमा अझ फरक खालको उत्पादनको पद्धतिको रूपमा हेर्न सकिन्छ । अझ संरचनावादी, प्रकार्यवादीहरूले बालश्रमलाई सामाजिक संरचना निर्माणमा बालबालिकाहरूको योगदानको रूपमा हेरेका छन् । बालश्रमको प्रकृतिलाई यो एउटा समाजबाट अर्को समाजमा एवं एक संस्कृतिबाट अर्कोमा दिन प्रति दिन निरन्तर रूपमा चलि रहने प्रकृत्याको रूपमा पाउन सकिन्छ (Durkheim, 1965) ।

त्यसैगरी दास यूग पछि सामन्ती यूगले प्रवेश गर्‍यो । भन समाजमा असमानता बढ्दै गयो । उत्पादनका साधनहरू सिमित सामन्त वर्गहरूको हातमा केन्द्रित रहने हुनाले निम्न वर्गका सम्पूर्ण मानिसहरूले उनीहरूको घरमा श्रम बेचेर बाच्नु पर्ने स्थिती बन्यो । यस्तो स्थितिमा काम गर्ने कामदार बयस्क मात्र नभएर केटाकेटीहरू पनि थिए (Marx, 1968) .

यसै क्रममा समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट समाज र संस्कृतिको अध्ययन गर्दा विभिन्न उपागमहरू मध्ये मार्क्सवादी उपागम पनि एक महत्वपूर्ण उपागम हो । जुन १९५० देखि समाजशास्त्र र मानवशास्त्रमा देखा परेको थियो । यस सिद्धान्तले आर्थिक पक्षलाई बढि जोड दिन्छ, साथै उत्पादनको स्वरूपमा आएको परिवर्तनसँगै समाज र संस्कृतिको संरचनाहरूमा असमानता रहेको हुन्छ भन्ने मान्यता राख्दछ (Marx, 1968) ।

सामन्तवादी दासताको प्रतीक बालश्रम वर्तमान पूँजीवादी समाजमा भन तिब्र रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ । जसरी सामन्ती समाजमा धनी सामन्तहरूले उनीहरूको सुख सुविधाको लागि आवश्यकता अनुरूप वा बिना आवश्यकता शोषणपूर्ण व्यवहार गर्थे । त्यसैगरी वर्तमान समयमा पनि समाजमा खासगरी शहरबजारमा धनी र कुनै पेसामा संलग्न भएका अनि गाउँ घरमा धनी मानिसहरूले आफ्नो घरमा घरायसी कामका लागि घरेलु कामदार बालबालिकाहरू राख्ने गरेको पाइन्छ भने होटल तथा रेष्टुरेन्ट र कलकारखानामा यस्ता बाल श्रमिकलाई कतिले न्युन पारिश्रमिक दिएको हुन्छ भने कतिलाई बिना पारिश्रमिक अन्यायपूर्ण शोषण पनि गरिएको देखिन्छ ।

त्यसैगरी पूँजीवादले नयाँ किसिमको कामदारको सृष्टि गर्‍यो श्रमिको । त्यस्तो श्रमिक जसलाई सिङ्गो शरीर किन्नु पर्दैन र जसको श्रमशक्ति चाहिएको मात्रामा खरिद गर्न सकिन्छ । यसरी कामदार श्रमिकमा परिणत भयो । काम, श्रम र रोजगारमा यस्तो श्रमशक्ति

किन्ने आधार बन्थो ज्याला । ठिक त्यसरी नै अहिले धनी पहुचवाला मानिसहरुले पनि आफ्नो आवश्यकता अनुरूप बालबालिकाहरुलाई काममा कामदार वा श्रमिकको रुपमा ज्याला वा पारिश्रमिक दिएर प्रयोग गरि रहेको छन् । गरीबी, अशिक्षा, अभाव आदि कारणले नै दिन प्रति दिन बालबालिकाहरु श्रमिकको रुपमा परिणत भइ रहेका छन् भने यो क्रम निरन्तर रुपमा बढ्दो देखिएको छ (मिश्र, २०६३) ।

बाल श्रमको पहिलो परिभाषाले सम्बन्धित साहित्यको यस समीक्षाले काम गर्न बाध्य हुने बालबालिकाको अधिकारमा श्रतिफुछ भन्ने धारणामा जोड दिन्छ । यसलाई बालबालिकाले गरेको कुनै पनि काम जसले उनीहरुको पूर्ण शारीरिक विकास न्यूनतम शिक्षाको अवसर र उनीहरुको आवश्यक मनोरञ्जनका बाधा पूराउँछन् भनेर परिभाषित गरिएको छ । यो बाल श्रम सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठनको महासन्धि र बाल अधिकार सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धी अनुरूप हो जसले बालबालिकाको आर्थिक शोषणबाट सुरक्षित हुने र बालबालिकाको शिक्षामा बाधा पुऱ्याउने वा बालबालिकाको स्वास्थ्य वा शारीरिक मानसिक नैतिकतामा हानी पुऱ्याउने कुनै पनि काम गर्नबाट बचाउन अधिकारलाई मान्यता दिन्छ (भा, २००९) ।

२.३ अनुभवजन्य समीक्षा

बालश्रमको क्षेत्रमा एकदमै न्यून अनुसन्धानात्मक अध्ययनहरु भइ रहेका छन् । जसमा केही अध्ययनहरु NGO, CWIN, CWISH, CRC, UN जस्ता सघंसस्थाहरुबाट भएको पाइन्छ । यसैगरी समाजशास्त्र र मानवशास्त्रका विद्यार्थीहरुबाट पनि केही मात्रामा यस विषयमा अध्ययन अनुसन्धानहरु भएका छन् । यहाँ बालश्रम र श्रमिकका सम्बन्धमा गरिएका वा प्राप्त भएका प्रमुख अनुसन्धान, अध्ययन, विधान तथा घोषणा पत्रहरुको समिक्षा प्रस्तुत गरिएको छ :

नेपालको बाल श्रमि अवस्था सम्बन्धी आफ्नो पेपर १९९६, ५ देखि १४ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको कुल संख्या ६३ करोड ३० लाख रहेको अनुमान गरेको थियो । जसमध्ये ४१.७% एसियाका धेरै देशका बालबालिकाहरुले आफ्नो दैनिक जीवनमा परेका बाल श्रमिको समस्याहरु साभा गरेका छन् । तथ्याङ्कले देखाए अनुसार विश्वका भन्डै आधार बालश्रमिका समस्याहरु दक्षिण एसियामा रहेको देखाएको छ । बढ्दो गरिबी,

भोकमरी, अनुचित आर्थिक सम्बन्ध र सामाजिक अन्यायका कारण बालबालिकाहरू श्रममा आउन बाध्य हुन्छन् । धेरै राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता भएता पनि श्रममा संलग्न बालबालिकाको अवस्थामा सुधार भएको छैन (Pokhrel, 2077) ।

नेपालको परिपेच्छमा खासगरी शारीरिक, मानसिक, यौन वा भावनात्मक शोषणबाट पीडित पढ्ने, खेल्ने, आराम गर्ने नैसर्गिक अधिकारबाट वञ्चित कामको बोझले थिचिएका र आफ्नो परिवार भन्दा बाहिर गई काम गर्ने १४ वर्ष भन्दा मुनिका बालबालिकालाई बालश्रमिक भनिन्छ (UNESCO, 2011) ।

नेपालमा १०-१४ वर्ष उमेर समूहमा हजारौं कामदार बालबालिकाहरूले कुनै पनि ज्याला पाउदैनन्, मात्र खान र लगाउनका लागि मात्र काम गर्छन् । १० वर्ष नपुग्दै काममा लागेका नेपाली बालबालिकाहरू मण्डै १ लाख छन् । सडक बालबालिकाको रूपमा काम गर्नेहरूको संख्या ५००० पाइएको छ । त्यसैगरी In formal sector service center १९९७ का अनुसार कामका खोजिमा १३% ले पेटभरी खान नपाएर, ७% ले शिक्षाका लागि घर छोडेको पाइन्छ । १४ वर्ष मुनिकालाई होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा राख्नु गैर कानुनी हो भन्ने कुरा धेरै होटल धनीहरू वा ८८% लाई जानकारी रहेको पाइन्छ । अधिकांश होटल साहुहरूले केटी भन्दा केटालाई कामदारका रूपमा राख्न रुचाउँछन् (Rai, 2009) ।

सन् २०२२ मा सम्पन्न भएको राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा १४ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको जनसंख्या करिब ९५ लाख, १८ वर्ष मुनिका संख्या १ करोड ४ लाख रहेको छ । बालबालिकाहरूमा खासगरी ६-१० वर्ष समूहका बालबालिकाहरूमा ८०% प्राथमिक विद्यालयमा भर्ना गरिएका हुन्छन् तर त्यस मध्ये ४९% बालबालिकाहरू प्राथमिक विद्यालयको शिक्षा पुरा गर्न पाएका हुँदैनन् (सिबीन, २०२२) ।

नेपालको अन्य शहरमा गरिएको एक सर्वेक्षण अनुसार काठमाण्डौं शहरमा २१,००० भन्दा बढि, पोखरा उपमहानगरपालिकामा १६०० जना, हेटौंडा नगरपालिकामा ५९९ जना, बिराटनगर उपमहानगरपालिकामा १०६३ जना, चितवन रत्न नगरपालिकामा १६३ जना, बालश्रमिक रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ त्यसैगरी होटलमा कामदार बालबालिकाहरूको बारेमा गरिएको सर्वेक्षण अनुसार नेपालको विभिन्न शहरहरूमा १८ वर्ष मुनिका कुल ५५,६५५ बालश्रमिक रहेको तथा त्यस मध्ये पनि ४२, ६७४ जना १४ वर्ष मुनिका रहेको अनुमान गरिएको छ (CWIN,2022) ।

बालमजदुर पूँजीवादी अर्थव्यवस्थाको उपजकको रूपमा मानिन्छ । यो सामान्ती अर्थव्यवस्थाको उपजको रूपमा रहेको छ । नेपालमा सानै उमेरबाट केटाकेटीहरू काम गर्न बाध्य छन् । कृषि प्रधान मुलुकमा बालमजदुरहरू दाउरा, घास, हली गोठाला, खेताला, ज्यामी घरायसी अर्थव्यवस्थालाई सघाएका छन् । उनीहरू शिक्षाबाट बञ्चित छन्, पेटभरी खान, आडभरी लाउन, औषधी उपचार गर्न पाउने जस्तो बालअधिकार बाट अझै बञ्चित छन् । अझ बालबालिकाहरूले त घर भित्र र बाहिर दुबै काम गर्नु पर्ने हुन्छ । खास गरी पहाडी भेगको जनजीवन दुरुह र कष्टकर हुने हुँदा त्यहाबाट अस्थाइ रूपमै शहर तिर प्रवेश गरेको पाइन्छ (ILO, 2022) ।

जब कृषि समाज औद्योगिक समाजमा रुपान्तरण भयो, जग्गा मालिकहरू उद्योगपति भए भने जो कृषिमा श्रमिकहरूका रूपमा कार्य गर्दथे, तिनीहरू औद्योगिक श्रमिक बने । उद्योगपति दिनप्रतिदिन धनि बन्दै ग एभने त्यहाँ काम गर्ने मजदुर ती उद्योगपतिहरूबाट शोषित हुन पुगे । तिनीहरूले थोरै ज्याला पाउन थाले जुन ज्यालाले तिनीहरू आफ्ना दैनिक आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न असमर्थ भए (कुँवर, २०७८) ।

नेपालको सन्दर्भमा बालश्रम नयाँ विषयवस्तु तथा घटना होइन । हलिया, हरूवा, चरुवा र कमलरी प्रथाको समयमा पनि बालबालिकाहरू प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएका थिए (भट्टराई, २०१२) । नेपालमा बालबालिकाहरू प्राय जसो धेरै मात्रामा आफ्नो परिवारको कृषि कार्यमा बढी संलग्न छन् जसले सापेक्ष रूपमा बालबालिकाको विकासमा नराम्रो असर परेको छ । ग्रामिण परिवेश, क्षेत्रका बालबालिकाहरू आफ्ना आमाबाबुसँग वा तिनीहरूका घरमालिकसँग कृषि, पशुपालनमा, आफ्ना भाइवहिनीको धरालोका रूपमा, चुलोचौकोमा र ससाना कारखानामा जस्तै भाँडा बनाउने, डोका डाला बुन्ने, जुत्ता बनाउने काममा संलग्न हुन्छन् । शहरी क्षेत्रमा घरेलु कामदारका रूपमा घरमालिकका छोराछोरीको धरालो, चुलोचौकोमा, विभिन्न ससाना उद्योगमा पर्यटन उद्योगमा भरियाको रूपमा, खलासीका रूपमा, होटल र रेष्टुरेन्टमा वेटर, सहयोगी, भान्से, डान्सरका रूपमा तथा सडक बालबालिकाका रूपमा रहेका छन् । भारतसँगको खुल्ला सीमानाका कारण नेपालबाट भारतको विभिन्न क्षेत्रमा गई नेपाली बालबालिकाहरू निकृष्ट काममा संलग्न हुन्छन् । उनीहरूमध्ये कोही यौनकर्मी र घरेलु कामदारका रूपमा बेचिन्छन् भने कोही बाटो बनाउने काममा, गार्मेन्ट, कार्पेट उद्योगमा, होटल तथा रेष्टुरेन्टमा भाँडा माफ्ने काममा संलग्न हुन्छन् । यसका साथै दशवर्षे माओवादी र सरकारका विचको लडाइँमा धेरै

बालबालिकाहरू माओवादी पक्षबाट लडाकुमा भर्ना तथा अन्य काममा पनि संलग्न भएका थिए (Groot, 2010)।

नेपाल सरकार केन्द्रीय तथ्यांक विभागले जनगणना २०७८ को आधारमा प्रकाशित गरेको तथ्यांक अनुसार १८ वर्ष मुनिको नेपाली कूल जनसंख्याको ४४.४२ प्रतिशत अर्थात झण्डै १ करोड १० लाख रहेको देखिन्छ। विगत १० वर्षको अवधिमा हाम्रो देशमा बाल जन्म दर र बाल मृत्यु दर दुवैको संख्या व्यापक रूपमा घटेको पनि देखिन्छ। बाल अधिकारको क्षेत्रमा आएको परिवर्तनले बाल शिक्षा बाल स्वास्थ्य बाल लैङ्गिक समानता र बाल सहभागीताको क्षेत्रमा पनि राम्रो सुधारको संकेत देखा परेको छ।

बालबालिकाको हक अधिकारको परिपूर्तिका लागि परिवार, समाज र राज्य संवेदनशील भई प्रतिबद्ध हुनुपर्दछ। बालबालिकाको हक अधिकारको क्षेत्रमा सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूबाट विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन्। तथापि विभिन्न कारणले बालबालिकाले भोग्नु परेका समस्या र जोखिमको तुलनामा राज्यका नीतिगत, कार्यक्रमगत तथा संस्थागत प्रयासहरू पर्याप्त देखिँदैन। फलस्वरूप गरिबी, अशिक्षा, पारिवारिक विग्रह, दुर्घटना, सशस्त्र द्वन्द्वको साथसाथै देशमा विद्यमान राजनैतिक अस्थिरता र बालबालिकाविरुद्ध बढिरहेको हिंसा, शोषण तथा दुर्व्यवहारका घटनाहरूले गर्दा नेपालमा धेरै बालबालिकाको अधिकार अझै कुन्ठित भइरहेको पाइन्छ (बालबालिका सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०७९)।

नेपाल सरकार तथ्यांक विभाग तथा अन्तर्राष्ट्रिय श्रम संगठन (२०७८) द्वारा प्रकाशित यस प्रतिवेदनलाई हाल सम्मको बालश्रम सम्बन्धी वृहत अध्ययन प्रतिवेदनका रूपमा लिन सकिन्छ। उक्त प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा ५-१७ वर्ष उमेर समुहका बाल बालिकाको संख्या ७७ लाख ७० हजार मध्ये ४०.४ प्रतिशत अर्थात जम्मा ३१ लाख ४० हजार बाल बालिका रोजगारीमा संलग्न कामदार देखिन्छन्। जसमध्ये १६ लाख बालबालिका (५१ प्रतिशत) बाल श्रमको समुह भित्र पर्दछन्। जसले गर्दा उनीहरूको शिक्षामा अवरोध पुग्ने, स्वास्थ्य वा शारिरीक मानसिक नैतिक वा समाजिक विकासमा हानी पुग्ने सम्भावना हुन्छ। त्यस मध्ये पनि २० हजार बालबालिका भने जोखिमपूर्ण श्रममा संलग्न रहेको अनुमान गरिएको छ।

ILO ले २०२२ मा गरेको सर्वेक्षण अनुसार १,००,००० बालबालिकाहरु नेपालमा घरेलु कामदारको रूपमा काम गर्दछन् । यसको मूल कारण गरिबी नै हो । कृषिमा आधारित भएको नेपालीहरुलाई जनसंख्याको चाप बढेर कृषि भूमि अपर्याप्त हुन गयो । साधनको हासले गर्दा गरिबीले च्याप्दै गयो ।

नेपालको कानूनले १४ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरुलाई काममा लगाउन लाई प्रतिबन्ध लगाए पनि त्यस्ता १४ वर्ष मुनिका ८० प्रतिशत बाल बालिका घरेलु कामदारको रूपमा काम गरिरहेका छन् भने १० वर्ष मुनिका घरेलु बालबालिकाहरु २० प्रतिशत मात्र छन् । यस्ता घरेलु कामदारमा ६१ प्रतिशत बालबालिकाहरु छन् भने ३९ प्रतिशत बालकहरु छन् । कुल बालश्रमिकहरुमा ७३ प्रतिशतमा तल्लो जातका छन् । जो माथिल्लो जात भनाउँदाको घरमा काम गर्दछन् । काठमाडौंमा ५७ जिल्लाबाट बसाई सरेर काठमाडौंमा आएर घरेलु कामदारको रूपमा काम गरि रहेका छन् । यस्ता कामदारहरु ५ जनाको परिवार देखि १३ जना सम्म परिवार भएका घरबाट आएका छन् । जसले परिवार नियोजनको शिक्षाको पनि नितान्त खाँचो परेको हो भन्ने जनाउँछ । २५.१३ प्रतिशत बालबालिकाहरु अभिभावकहरुको सल्लाहबाट यसको काम गर्न आएका छन् भने २४.७० अरु व्यक्तिहरुको फर्काई अर्थात मिठो खाने राम्रो लगाउन पाईन्छ भनेर लोभिएर आएका छन् । २२.१० प्रतिशत आफन्तहरु बाटै यस्ता काममा लगाइन्छ भने २.६० साथीभाईको संगतबाट यस्तो काममा लागेका छन् । १७.८७ प्रतिशत बाल श्रमिकहरु ८ घण्टा भन्दा बढी काम गर्दछन् भने ४६.४७ प्रतिशत जति ४ घण्टा देखि ८ घण्टा काम गर्दछन् । ३१.४७ प्रतिशतले ज्याला पाउँदैनन् । पारिश्रमिक पाउनेहरुमा पनि ५६.१९ प्रतिशतले द यु एस डलर महिनाको पाउँछन् । जवकी नेपालको कानूनमा दिनको ०.९ यू एस डलर प्रति घण्टा तोकेको छ । पारिश्रमिक पाउनेहरुमा पनि २६.९८ प्रतिशतले आफै लिन्छन् बाँकी ६१.५८ प्रतिशतको पारिश्रमिक उनीहरुको अभिभावकले वा काम लगाइ दिने मान्छेले लिन्छन् । बाल कामदारहरुमा ४६.५८ प्रतिशतले स्वास्थ्य सेवा पाएका छैनन् । औषधी उपचार यस्ता बाल कामदारहरुमा ७२.४८ प्रतिशतले यस्तो काम छोडेर घर फर्कन चाहन्छन् । (Cwish Annual Report 2022) ।

खलासी बालकहरुको बारेमा अध्ययन गरेको छ । उनका अनुसार ती बालबालिकाहरु सामाजिक एवं आर्थिक हिसाबले काममा जान बाध्य छन् । अझ मल्ल प्रष्ट्याउछन् कि गरीबीका कारणले धेरै बालबालिकाहरुले काममा जान बाध्य छन्, गरीबीकै कारणले यी

बालबालिकाहरूलाई खलासी बन्नु परेको तितो यथार्थ औल्याएका छन् । उनको अध्ययनले यो देखाएको छ कि ठुलो संख्यामा खलासी कामदारहरू पिछडिएको समुदायबाट आएका छन् । जसमध्ये सरदर ८०% बालकहरूले निम्न माध्यमिक तथा २०% ले माध्यमिक तह सम्मको अध्ययन गरेको प्रतिवेदन निकालेको छ, (Shrstha, 2016) ।

बालश्रम त्यस्तो कार्य हो जसबाट बालबालिकाहरू शोषित हुन बाध्य पारिन्छ, धेरै जसो समाजमा बालकलाई भन्दा बालिकाहरूलाई निकृष्ट प्रकारको श्रममा लगाइएको वा तल्लो स्तरमा लगाएको पाइन्छ । यो तथ्य महिला र बालबालिकाहरूलाई समाजमा तल्लो तहमा राखिने प्रचलनसँग पनि सम्बन्धित छ । मनोवैज्ञानिक तवरले हर्ने हो भने गरीबीको कारणले बालबालिकाहरू विभिन्न प्रकारका कामहरू जस्तै :- गाडी सफा गर्ने, होटलमा काम गर्ने, केटाकेटी हेर्ने, कृषिमा काम गर्ने आदिमा काम गर्दछन् । गरीबी र बालश्रम एउटा सिक्काका दुई पाटा हुन् । वर्तमान अवस्थामा विकाशील मुलुक तथा शहर बजार क्षेत्रमा घरेलु कामदारको रूपमा बालबालिकाहरू अत्याधिक मात्रामा भेटिन्छन् । निशुल्क र अनिवार्य शिक्षाको अभाव, व्यापक गरीबी आदि समस्याहरू यस्ता विकाशील मुलुकहरूमा साभ्ता समस्याका रूपमा रहेका छन् (Thapa, 2013) ।

२.३.१ बालबालिका घरेलु कामदार बन्नुका कारण र असर

Government of Nepal, Ministry of Labour and Transport Management ले तयार पारिएको "A National Master Plan on Child Labor in Nepal 2004-2014" मा बालबालिकाहरू बालश्रमिकका रूपमा संलग्न हुनुका १६ वटा कारणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । भौगोलिक र राजनीतिक बाधाहरू, लैंगिक विभेद, पारिवारिक विमेल तथा आमाबाबुमा सम्बन्ध विच्छेद, सहरी क्षेत्रमा कामको अवसर, ठुलो परिवार, गरिबी, बालबच्चा धेरै हुनु, आधारभूत आवश्यकता पूरा गर्न नसक्नु, साथीभाइको लहैलह आदि कारणले बालबालिकाहरूले आफ्नो एक पेट पाल्नकै लागि भए पनि अर्काको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा काम गर्न बाध्य हुन पुग्छन् ।

धेरै भन्दा धेरै बालबालिकाहरू शिक्षामा कम पहुँच र गरिबीका कारणले बाल श्रमिकका रूपमा काम गर्न बाध्य हुन्छन् । यस्ता धेरै घरमा विभिन्न काममा संलग्न बालबालिकाहरूले थोरै भन्दा थोरै ज्याला पाउँछन् भने अर्कोतिर ज्वरो, टाउको दुख्ने र रुघाखाकीले सताएको हुन्छ जसको सम्बन्ध धेरै भन्दा धेरै समयमा काममा खट्नुसँग

सम्बन्ध रहेको हुन्छ । ती बालबालिकाहरू राम्रोसँग पढ्न, खेलन, विश्राम तथा सुत्न पाउँदैनन् । त्यसैगरी दुई तिहाइ भन्दा बढी घरेलु काममा संलग्न बालबालिकालाई विभिन्न किसिमका दुर्व्यवहार गरिन्छ (Thapa, 2013) ।

पाकिस्तानमा बाल श्रमिकको रूपमा बालबालिकाको प्रयोग एक निकै जल्दोबल्दो समस्याका रूपमा रहेको छ । आफ्नो लेखपढ गर्ने आधारभूत अधिकार छोडेर र विभिन्न दुर्व्यवहार तथा हिंसा सहेर हजारौ बालबालिकाहरू घर, होटलमा कामदारका रूपमा विभिन्न काम गरिरहेका छन् । जनवरी २०१० र डिसेम्बर २०११ का विचको मिडिया रिपोर्टबाट यस्ता दुर्व्यवहार र हिंसासँग सम्बन्धित १८ वटा मुद्दाहरू प्रकाशमा आएका छन् । १८ मध्ये १३ वटा मुद्दाहरू मृत्युसँग सम्बन्धित छन् र ती हिंसामा होटलमालिकको हात रहेको प्रमाण फेला परेको थियो (Child Right Movement, 2012) ।

आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले धेरै घरमा खान नपाउँदा बालबालिकाहरू रोजगारीको खोजीमा आफ्नो घर छाड्ने गर्दछन् । केही बालबालिकाहरूले आफ्नो व्यक्तिगत आवश्यकता पुरा गर्न र कोही आफ्नो परिवारलाई आर्थिक रूपमा सहयोग गर्न घर छोडेको पाइन्छ । त्यसैले हरेक वर्ष बालबालिकाहरू घर छोडेर काठमाण्डौं आउने गरेका छन् । आफूलाई भोकमरीको स्तरबाट माथि राख्न नसक्दा परिवारले आफ्नो छोराछोरीलाई घरबाहिर ज्यालादारी काम गर्ने लगाउँछन् ।

२.३.२ नेपालमा बालबालिका सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानमा बालबालिका सम्बन्धी व्यवस्था भए अनुसार नेपाल संविधान (२०७२) को धारा ३९ अन्तर्गत बालबालिकाको हक शीर्षकमा १० वटा उपधारामा बालबालिकाको विकास, संरक्षण, सहभागिता लगायतको हकको प्रत्याभूति गरिएको छ । यस संविधानमा बाल अधिकारका मूलभूत : सिद्धान्तहरू सहिता बाल अधिकारका आधारभूत : सिद्धान्तहरू सहिता बाल अधिकारका आधारभूत मान्यताहरूलाई स्पष्ट रूपमा अङ्गीकार गरिएकोले बाल अधिकारको दृष्टिकोणबाट संविधान अत्यन्त प्रगतिशील देखिन्छ ।

यसैगरी धारा ३९ : बालबालिकाको हक सम्बन्धी ऐनमा प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान सहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ । प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य पालनपोषण, उचित स्याहार खेलकुद मनोरञ्जन

तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ । प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ । कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा गाउन पाइने छैन । कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन । कुनै पनि बालबालिकालाई सेना प्रहरी वा सशस्त्र समुहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारको दर्व्यवहार अपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारको शोषण गर्न प्रयोग गर्न पाइने छैन । कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन । प्रत्येक बालबालिकालाई बाल अनुकूल न्यायको हक हुनेछ । असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका द्वन्द्वपिडित विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ । १०. उपधारा (४) (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानुन बमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

२.४ बाल अधिकारका सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन

सन् १९२४ मा जनेभाघोषणापत्र जारी भएपछि बाल अधिकारको अवधारणा सुरूवात भयो । पहिलो पटक “विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणापत्र १९४८” मा बाल अधिकारको विषयले प्रवेश गर्‍यो । सन् १९७९ मा बालबालिका अधिकार संलग्न गरी १० बुदे “बाल अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणा पत्रले विश्वको ध्यान खिच्यो ।

सन् १९७९ मा सयुक्त राष्ट्रसङ्घले अन्तर्राष्ट्रिय बाल दिवस मनाउने घोषणा गर्‍यो । सोही अवरमा पोल्याण्ड सरकारले बाल अधिकार महासन्धिको घोषणाको मस्यौदा तयार गर्‍यो । सयुक्त राष्ट्रसङ्घको महासभाले २० नोभेम्बर १९८९ मा बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि पारित गर्‍यो । जुन सन् १९९० सेप्टेम्बर २ देखि मात्र लागु गरियो । नेपालले भने यो महासन्धिलाई सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ तारिखमा अनुमोदन गरेको थियो । सन् १९९० मा बाल अधिकार सम्बन्धी विश्व शिखर सम्मेलन सम्पन्न भयो । उक्त सम्मेलनले सदस्य राष्ट्रलाई बालबालिका सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागु गर्न जोड दिएको थियो ।

सन् १९९० मा स्वडेनको स्कटहोममा भएको बाल बालिकाको व्यावसायिक यौन शोषण विरुद्धको पहिलो विश्व सम्मेलन तथा जारी गरिएको घोषणा स्वीकार गरियो । बाल बालिकाको अधिकार र विकास सम्बन्धी यस्ता अन्य घोषणा महासन्धी तथा विश्व शिखर सम्मेलन भए जस्तै बाल बालिका सम्बन्धी सन् २००२ मा संयुक्त राष्ट्र संघको विशेष अधिवेशनले पारित गरेको बालबालिकाको लागि सुहाउँदो विश्व नामक घोषणा पत्र २००२ मा सहमति गरियो । संयुक्त राष्ट्र संघिय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी १९८९ लाई सन् १९९० सेप्टेम्बर १४ मा अनुमोदन गरियो । सन् २००९ अप्रिल २८ मा अन्तरदेशीय धर्मपुत्र, धर्मपुत्रीका सम्बन्धमा बाल बालिकाको संरक्षण सहयोग सम्बन्धी महासन्धी १९९३ (द हेग कन्भेन्सन १९९३) मा हस्ताक्षर गरियो । सन् १९९० मा भएको बालबालिकाको संरक्षण तथा विकासका लागि गरिएका विश्व घोषणा तथा कार्य योजनामा सहभागी गरियो ।

२.५ अध्ययनको अन्तर

यसरी माथिका लेख तथा अनुसन्धानमूलकमा बालश्रमिकका बारेमा बिस्तृत अध्ययन अनुसन्धानहरु भए पनि होटल तथा रेष्टुरेन्टमा बालश्रम एउटा सामाजिक घटना हो, यो घटना समाजका अन्य घटनाहरु जस्तै गरी समाजमा कसरी घट्छ, बालबालिकाहरु कसरी होटलमा श्रमिक बन्न आई पुगे, त्यसको मुल कारण के हो ? ती बालबालिकाले के कस्ता समस्या भोग्दै आएका छन् जस्ता विषयमा यस क्षेत्रका बालबालिकाका बारेमा खासै समाजशास्त्रीय अध्ययन र अनुसन्धानहरु हुन सकेको देखिदैन । त्यसैले यिनै विषयमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन अनुसन्धान गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

३.१ अध्ययन क्षेत्रको छनोट र यसको औचित्य

यस अध्ययनको लागि काठमाडौँ उपत्यकाको मुख्य केन्द्रविन्दु रहेको यस सुन्धारा क्षेत्रको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा बाल श्रमिकको संख्या बढि रहेको छ । यस क्षेत्रमा पनि बालश्रमिकहरूको संख्या शहरीकरणसँगै बढ्दै गएको देखिन्छ । त्यसैगरी यो क्षेत्रमा नया बसोबास गर्नेहरूको परिवार एकात्मक किसिमको छ । जस कारणले यस क्षेत्रमा १०-१४ वर्ष उमेर समुहका बालबालिकाहरू अलि सघन रूपमा भएका हुनाले, अध्ययनकर्ताको बसोबास क्षेत्र भएकाले चाहेको समयमा गएर सूचना सङ्कलन गर्न सुलभ र छिटो सकिने हुनाले र अध्ययनकर्ताको पेशागत क्षेत्र पनि भएको हुँदा यस क्षेत्रलाई अनुसन्धानका लागि छनोट गरिएको हो ।

३.२ अध्ययनको ढाँचा

यो अनुसन्धान कार्य सम्पन्न गर्नका लागि वर्णनात्मक तरिकाद्वारा सत्य, तथ्य र विश्वसनियतालाई पुष्टि गर्ने, सहि एवं पुर्ण सुचना प्राप्त गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । होटल र रेष्टुरेन्टमा बालकामदारहरूको अवस्थाको खोजी गर्न व्याख्यात्मक ढाँचा र प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्न वर्णनात्मक अनुसन्धानको प्रयोग गरिएको छ । प्राप्त तथ्याङ्क आफैमा पूर्ण र पर्याप्त नहुन पनि सक्छ । यसबाट पक्षपात रहित विश्वसनिय तथा भरपर्दो तथ्य सङ्कलन गर्ने प्रयत्न समेत गरिएको छ ।

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत र प्रकृति

यस अध्ययनमा प्रयोग हुने तथ्याङ्कहरू प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कहरू स्थलगत सर्वेक्षणबाट सङ्कलन गरिएको छ । द्वितीय तथ्याङ्कहरू विभिन्न पत्रपत्रिका अध्ययन प्रतिवेदन र सरकारी तथा गैरसरकारी निकायबाट प्रकाशित लेख तथा बुलेटिनहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.४ अध्ययनको समग्रता तथा नमूना छनोट

उद्देश्य अनुसार घरेलु बालकामदारहरु रहेको यस क्षेत्रलाई सर्वप्रथम उद्देश्यमुलक तरिकाले छनोट गरिएको छ । अध्ययनका लागि छनोट गरिएको क्षेत्रमा होटलमा काम गर्ने कामदारको रूपमा रहेका बालबालिकाहरु ६० जना रहेका छन् । ती सबै जनगणना विधि अपनाएर अध्ययनको निमित्त लिइएको छ ।

यो अनुसन्धान उद्देश्यपूर्ण नमूना छनोट प्रक्रियाबाट पूरा गरियो र कुल ६० संख्यालाई नमूना रूपमा लिइएको छ । नमूना प्रक्रिया व्यक्तिगत सम्झौताको आधारमा चयन गरिएको छ । यस अध्ययनको लक्षित जनसंख्या सुन्धारा क्षेत्रका होटल तथा रेष्टुरेन्टमा रहेका काम गर्ने १० देखि १४ वर्ष मुनिका साना बाल श्रमिक रहेका छन् । प्रत्येक होटल र रेष्टुरेन्टबाट २ जना बाल श्रमिक छनोट गरी ३० होटल तथा रेष्टुरेन्टबाट नमूना छनोट सङ्कलन गरिएको छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन विधि

यो अध्ययन मुख्यतया प्राथमिक र द्वितीय स्रोतमा आधारित रहनेछ । यो प्राथमिक तथ्याङ्क अध्ययन क्षेत्रबाट सङ्कलन गरिएको छ । यो अध्ययनको लागि निश्चित समयलाई तोकीएर स्थलगत भ्रमणबाट गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नका लागि अन्तरवार्ता र अवलोकन विधिका प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.१. अन्तर्वार्ता

यो एक प्रश्नावली अनुसूची हो जुन प्रश्नावलीमा शोधकर्ता स्वयम सम्बन्धित अध्ययन क्षेत्रका ६० जना होटलमा कामदार बालबालिकाहरूसँग वा उत्तरदाताहरूसँग प्रश्नावलीको सहायताले अन्तरवार्ता लिइएको छ । जसमा बालश्रमिकका लागि वैयक्तिक विवरण, पारिवारीक विवरण, शैक्षिक तथा स्वास्थ्य स्थिति, पारिश्रमिक, कामको प्रकृति, श्रमिक बन्ने प्रक्रिया, श्रमिक बन्नका कारणहरु, भोग्नु परेका समस्याहरु, होटलमालिक र परिवारका अन्य सदस्यहरूसँगको सम्बन्ध, बालश्रमिकहरु राख्नका कारणहरु आदिवारे प्रत्यक्षरूपमा सोधि जानकारी सङ्कलन गरिएको छ ।

३.५.२ अवलोकन

आवश्यक प्रश्नहरू सङ्कलन गर्नुका साथै आवश्यक तथ्याङ्क र जानकारी सङ्कलन गर्न अवलोकन विधिको प्रयोग गरिएको छ । यो विधिको प्रयोगले उनीहरूको काममा अवस्थाको जानकारी लिइएको छ । बाल मजदुरका मालिकको आचरणको अवलोकन गरिएको छ । यस पक्रियाको लागि फिल्डमा गएर बालबालिकाहरूको अवस्था, खानेकुरा कपडा स्वास्थ्य र सरसफाईको अवस्था र रोजगार दाताहरूको व्यवहार सम्बन्धी केही गुणात्मक जानकारी सङ्कलन गरिएको छ र उक्त कार्यका लागि अवलोकनलाई पूर्णता दिनका लागि एउटा डायरी सम्पूर्ण विवरण लेखिएको छ ।

३.६ तथ्याङ्कको विश्लेषण र प्रस्तुति

प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण गर्नु शोध अध्ययनको मुख्य चरण हो । विश्लेषण र प्रस्तुतिकरणको यस चरणमा प्राप्त तथ्याङ्क प्रस्तुत गरि विवेचना गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गरिसकेपछि त्यसको अर्थपूर्ण नतिजाको लागि उपयुक्त विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण र द्वितीय तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिसकेपछि यसको विशेषता अनुसार वर्गिकरण गरि तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ । तालिकामा प्रस्तुतिकरण गरि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक तरिकाले समेत प्रस्तुतिकरण गरिएको छ ।

३.७ अध्ययनको सीमा

काठमाडौँ उपत्यकाको मुख्य केन्द्रबिन्दु रहेको यस सुन्धारा क्षेत्रको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा बाल श्रमिकका रूपमा रहेका बालबालिकाहरूको स्थितिका बारेमा प्रस्तुत अध्ययन सिमित रहेको छ । यस क्षेत्रमा गरिएको अध्ययनको निष्कर्ष व्यापक क्षेत्र र परिवेशमा लागु नहुन सक्छ अर्थात् यसबाट निकालिएका निष्कर्षले समग्र होटलमा काम गर्ने कामदारको अवस्थालाई समेट्न नसक्नुका साथै दोषमुक्त नहुन सक्छ । तर पनि यस्तो परिस्थितिलाई सकेसम्म वैज्ञानिक र वस्तुनिष्ठ बनाउन प्रयास गरिएको छ ।

अध्याय चार

तथ्याङ्क संकलन र प्रस्तुतीकरण

काठमाडौं जिल्लाको सुन्धारा क्षेत्रको होटल तथा रेष्टुरेन्टहरुमा बालश्रमिक धेरै हुने भएकाले यस क्षेत्रलाई छनोट गरिएको हो । यस क्षेत्रको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा १४ बर्ष मुनिका बालबालिकाहरु बालश्रमिकको रुपमा रहेकाले उनीहरुको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक तथा पारिवारिक अवस्थाको अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिएको छ । यस अध्ययनभित्र बालबालिकाको परिवारमा खाद्यान्नको पर्याप्ततासँग सम्बन्धित पक्षहरुबाट उनीहरुको, व्यक्तिगत र पारिवारिक पृष्ठभूमि पत्ता लगाउने प्रयास गरिएको छ ।

४.१ बाल कामदारहरुको व्यक्तिगत र पारिवारिक पृष्ठभूमि

यस खण्डमा बाल कामदारको व्यक्तिगत र पारिवारिक पृष्ठभूमिको बारेमा अध्ययन गरी जस अन्तर्गत उमेर तथा लिङ्गको संरचना, जातिय संरचना, शिक्षामा बालबालिकाको पहुँच आदि कुराहरुलाई लिएर सर्वेक्षण गरिएको छ ।

४.१.१ उमेर संरचना

उमेर सबैभन्दा महत्वपूर्ण विशेषता मध्ये एक हो । होटल र रेष्टुरेन्ट क्षेत्रमा १४ बर्ष मुनिको बालबालिकामा विकासको कमीका साथै उनीहरु परीपक्व बनेका हुदैनन् । यस सन्दर्भमा साना होटल र रेष्टुरेन्टमा रहेका बाल कामदारहरुको उमेर संरचना जान्ने प्रयास गरिएको छ । उत्तरदाताहरुलाई उनीहरुको उमेर संरचनाको आधारमा समुह बनाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बाल कामदारहरुको उमेर संरचना

तालिका नं. १

उमेर (वर्ष)	जम्मा उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१०	८	१३.३३
११	१३	२१.६७
१२	१०	१६.६७
१३	८	१३.३३
१४	२१	३५
कुल	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं.१ अनुसार सर्वेक्षणका लागि छनौट गरिएका बाल कामदारहरु फरक-फरक उमेर संरचनाका छन् । अर्न्तवार्ता लिइएको कुल ६० बालबालिका मध्ये १४ वर्ष उमेर समुहका ३५ प्रतिशत, १२ र १३ वर्ष उमेर समुहका जम्मा १६.६७ र १३.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । त्यसैगरी ११ र १० वर्ष उमेर समुहका क्रमश २१.६७ र १३.३३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । सबैभन्दा बढी १४ वर्ष उमेर संस्था समुहका बालबालिकाहरु विभिन्न होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गरेको पाइन्छ । उमेरका कारणले गर्दा धेरै बालबालिकाहरु होटल रेष्टुरेन्टमा बालश्रम गरेको पाइन्छ ।

४.१.२ बाल श्रमिकहरुको जातिय संरचना

काठमाडौं जिल्ला सुन्धारा क्षेत्र भित्र रहेका होटल/रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बाल कामदारहरुको जातीय संरचनामा निकै नै भिन्नता रहेको छ । जातिले व्यक्तिको छुट्टै समूहलाई जनाउँछ छ । यसै जाति संरचनालाई महत्वका साथ राखी सुन्धारा क्षेत्रभित्र रहेका होटल रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाहरुको जातिय संरचनालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

बालकामदारहरुको जातिय संरचना

तालिका नं. २

जाति समुह	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
ब्राह्मण	११	१८.३३
क्षेत्री	१३	२१.६७
जनजाति	१६	२६.६७
दलित	१९	३१.६७
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं २ अनुसार ६० बालबालिका मध्ये जनजाति समुदाय २८.३३ प्रतिशत रहेको देखाउछ भने दलित समुदायबाट ३१.६७ प्रतिशत त्यसैगरी ब्राम्हण समुदायबाट १८.३३ प्रतिशत र क्षेत्री समुदायबाट २१.६७ प्रतिशत रहेको देखाउछ । यसबाट के कुरा प्रष्ट हुन्छ भने बालकामदारको रूपमा काम गर्ने बालबालिकाहरु मध्ये सबैभन्दा बढि दलित समुदायका बालबालिका रहेका छन् ।

गरिवि र अशिक्षाले बालबालिकालाई सहरतर्फ पलायन गराउन बाध्य गराएको छ । आर्थिक अवसरको अभाव कठिन जीवन रोजगारीको खोजी सामाजिक-राजनैतिक द्वन्द्व जस्ता कुराहरुले गर्दा आफ्नो वासस्थान छोड्न बाध्य बनाएको छ र यस्ता कारणहरुले गर्दा नै समाजमा भेदभावको समस्या दिन-प्रतिदिन बढ्दै गएको छ । जातिय विभेदका कारण पनि बालबालिकाहरु बाल कामदारको रूपमा रहेको देखिन्छ । अनुसन्धानले के देखाउँछ भने दलित तथा जनजातिहरुको आर्थिक अवस्था नाजुक भएको र त्यस्ता जातिका बालबालिकाहरु बढि श्रमिक भएको पाइन्छ ।

१.४.३ लिङ्गका आधारमा बालश्रम

लिङ्गका आधारमा काठमाडौं जिल्लामा बालकामदारहरुको सख्यालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ :

लिङ्गका आधारमा बालश्रम

तालिका नं: ३

लिङ्ग	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
पुरुष	३६	६०
महिला	२४	४०
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं. ३ अनुसार लिङ्गका आधारमा बालबालिकालाई हेर्दा पुरुषको संख्या सबैभन्दा बढि ६० प्रतिशत रहेको छ भने महिलाको प्रतिशत ४० रहेको छ । नेपाल पुरुष प्रधान समाज हो । नारी र पुरुष बराबरी भनेपनि हाम्रो समाजमा नारीहरु आजपनि पछाडी नै परेका छन् । जसअनुसार पुरुषहरु प्राय बाहिरी काममा संलग्न हुने, धन कमाउन अनेत्र जाने भन्ने भनाई आज सम्म पनि रहेको छ भने महिलाहरु घरायसी काममा बढी लाग्ने र घरबाहिर जान हुदैन भन्ने धारणा रहेको छ । जसको परिणाम यस तथ्याङ्कले देखाएको छ ।

४.१.४ जिल्ला अनुसार बालश्रम

अध्ययनका क्रममा अधिकांश बालबालिकाहरू काठमाडौँ बाहिरबाट आएको पाइयो । स्वतन्त्र श्रमबजारका कारण बालबालिकाहरू एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा कामको खोजी वा राम्रो जीवनको लागि आफ्नो स्थान छोडेर अन्यत्र जाने गर्दछन् । तलको तालिकाले जिल्ला अनुसार बालबालिकाको संख्यालाई देखाउदछ । बाल कागदारको रूपमा काम गर्ने अधिकांश बालबालिकाहरू आफ्नो परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाले सहरतर्फ आएको पाइएको छ ।

जिल्ला अनुसार बाल कामदारहरू

तालिका नं. ४

जिल्ला	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
नुवाकोट	१३	२१.६७
सिन्धुली	४	६.६७
रामेछाप	६	१०
दोलखा	१२	२०
सिन्धुपाल्चोक	१०	१६.६७
धादिङ	८	१३.३३
मकवानपुर	७	११.६६
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण

तालिका नं. ४ अनुसार सबैभन्दा बढी अर्थात् २१.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू नुवाकोटबाट रोजगारीको खोजीमा सहर आएका देखीएको छ । त्यसै गरी सिन्धुली र रामेछापबाट क्रमश ६.६७ प्रतिशत र १० प्रतिशत रहेको छ । साथै दोलखाबाट २० प्रतिशत बाल बालिकाहरू रोजगारीको खोजीमा आएको देखीन्छ । सिन्धुपाल्चोकबाट १६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू बसाईसरी आएको देखीएको छ । धादिङ र मकवानपुरबाट क्रमश १३.३३ प्रतिशत र ११.६६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

काठमाडौँ उपत्यकाका बालबालिकाहरू श्रममा संलग्न नभएको देखिये । काठमाडौँमा रहेका बालबालिकाहरूको घर त्यहि हुने परिवारको आर्थिक अवस्था पनि ठिकै रहेकाले उनीहरू श्रमिकका रूपमा नरहेको पाइयो भने अन्य जिल्लाका व्यक्तिहरू अधिकांश ग्रामिण

भेगका रहेका र तिनीहरूको परिवार कृषि तथा अन्य कामहरू ज्यालामजदुरीमा संलग्न भएकाहरूको परिवारका बालबालिकाहरू श्रमिकका रूपमा रहेको पाइयो ।

४.२ कामदारहरूको पारिवारिक पृष्ठभूमी

बालबालिकाहरूको विकासक्रममा परिवारको सबैभन्दा ठूलो भूमिक हुन्छ । त्यसैले, उनिहरूको पारिवारिक पृष्ठभूमिको बारेमा जान्न आवश्यक छ । उनिहरूको सामाजिक-आर्थिक पृष्ठभूमि उनको लागि परिवार वा परिवारको अवस्था बुझ्नको लागि आवश्यक छ ।

४.२. १. परिवारको आकार

धेरैजसो बालबालिकाहरू होटल रेष्टुरेन्टमा कामदारका रूपमा काम गर्नुको कारण पारिवारिक संख्या एउटा कारण हो । परिवार बालबालिकाको संरक्षण गर्ने ठाउँ हो तर कतिपय अवस्थामा परिवारमा भएको द्वन्द र परिवार संख्या धेरै भएका कारण बालबालिकाहरू परिवारको सहयोगको लागी विभिन्न होटल/रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने गर्दछन् ।

बाल कामदारहरूको परिवारको आकार

तालिका नं ५

पारिवारिक संख्या	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
४ भन्दा कम	१५	२५
४ देखि ६	२५	४१.६७
६ भन्दा माथि	२०	३३.३३
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं.५ ले कुल बाल कामदारहरूको २५ परिवारको आकार ४ भन्दा कम छ । ४१.६७ प्रतिशत परिवारको आकार ४-६ र ३३.३३ प्रतिशतको ६ भन्दा माथि रहेको देखिएको छ । यस तालिकाले देखाए अनुसार धेरै जसो बालबालिकाहरू ठुला परिवारबाट आएका

छन् । जहाँ खाना कपडा र जीवनका आधारभुत आवश्यकताको समस्या छ । अधिकांश बाल कामदारहरू गरिब र अशिक्षित परिवारबाट आएका छन । जहाँ परिवारको संख्या धेरै हुन्छ भने आय पनि कम हुने गर्दछ सोही कारण बालश्रम बन्नु बाध्य भएका छन् ।

४.२.२ परिवारसँगको सम्बन्ध

यस सर्वेक्षण अन्तर्गत होटल रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बाल कामदारहरूको उनिहरूको परिवार सँग कस्तो सम्बन्ध छ भन्ने कुरा पता लगाइएको छ । कतिपय अवस्थामा आफ्ना आमाबाबुले सन्तानप्रति ख्याल नगर्ने, सौतेनी आमाका कारण घरमा बस्न नसक्ने अवस्था श्रृर्जना भएर उनिहरू बाध्य भएर श्रममा संलग्न भएको पाइन्छ ।

बालकामदारको आमाबाबुसँगको सम्बन्ध

तालिका नं. ६

सम्बन्ध	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
राम्रो	१८	३०
सामान्य	२३	३८.३३
नराम्रो	१९	३१.६७
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०८०

तालिका नं. ६ अनुसार ३० प्रतिशत बालबालिकाको परिवारसँग राम्रो सम्बन्ध रहेको पाइयो । त्यसै गरी ३८.३३ प्रतिशत बालबालिकाको परिवारसँग सामान्य सम्बन्ध रहेको पाइयो । ३१.६७ प्रतिशत बालबालिकाको परिवारसँगको सम्बन्ध नराम्रो रहेको पाइयो । यसो हुनुमा बालबालिकाहरूले आफ्नो पढाई छाडेर बरालिदै हिडेको अवस्था रहेको पाइयो । परिवारसँग कुराकानी नगर्ने वा परिवारालई वास्ता नगर्ने, साथीभाइको संगतमा कुलतमा फसेकाहरू भगेर काठमाडौं आएको र पेट पाल्न श्रमिक हुनुपरेको अध्ययनमा पाइएको छ ।

परिवारमा सम्बन्ध राम्रो तथा सामान्य हुनेहरू भने घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएको र खानलाउन नै धौ धौ भएकाले घरसल्लाहले नै श्रमिक भएको बताउँछन् ।

४.२.३ पारिवारिक पेशा

बालबालिकाहरूका परिवारहरू विभिन्न पेसामा संलग्न रहेको पाइन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने प्राय परिवारको मुख्य आय स्रोत भनेको कृषि तथा पशुपालन नै हो । यसका अलावाले ती बालश्रमिकको परिवारको आयको स्रोत तथा पेसाका बारेमा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

बालकामदारहरूको पारिवारिक पेशा

तालिका-७

पेशा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
कृषि	३०	५०
सानोतिनो व्यापार व्यवसाय	७	११.६७
ड्राइभर वा पियन	४	६.६७
ज्याला/मजदुरी	१४	२३.३३
अन्य	५	८.३३
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०८०

तालिका नं ७ अनुसार होटल तथा रेष्टुरेन्टमा बाल कामदारको परिवारको पेशालाई देखाएको छ । ६० उत्तरदाताहरू मध्ये ५० प्रतिशत परिवार कृषिमा संलग्न रहेको पाइयो । ११.६७ प्रतिशत परिवारले आफ्नै क्षेत्रमा साना व्यापार गरेर बसेको र ६.६७ प्रतिशतले भने पिउनको काम तथा ड्राइभरको काम गरेको पाइयो । त्यसैगरी २३.३३ प्रतिशत बालबालिकाको परिवार ज्याला / मजदूर रहेको र ८.३३ प्रतिशत परिवारले अन्य काममा संलग्न रहेको पाइयो ।

माथिको तालिकाबाट प्रष्ट हुन्छ की धेरै परिवारहरू कृषिमा संलग्न छन् । नेपाल कृषि प्रधान देश हो । यहाँका ८० प्रतिशत मानिसहरू कृषिमा आवद्ध रहेका छन् जसअनुसार कृषि पेशामा रहेका परिवारका बालबालिकालाई काम गर्न दुःख भएकाले सजिलो काम गर्न काठमाडौं वा सहरी क्षेत्रमा प्रवेश गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी सानातिना व्यापार व्यवसाय

भन्नाले डोको नाम्लो बुन्ने, सिलाइ गर्ने, काठको काम गर्ने, घर बनाउने काममा ज्यालादारी गर्ने व्यक्तिहरुको खेतबारी पनि नभएको र ति व्यापारले वर्षभरि खान पनि नपुग्ने भएकाले त्यस्ता परिवारका बालबालिकाहरु साथिभाइको संगतमा तथा आफूभन्दा ठूलाको सल्लाह अनुसार श्रमिक बनेको अध्ययना पाइयो ।

४.२.४ खाद्यान्न पर्याप्तताको स्थिति

बालबालिकाहरुको पारिवारिक पृष्ठभूमिले पनि बालबालिकाहरुलाई बालश्रमिक बनाउने कारण पनि हुन सक्छ । परिवार बालबालिकाहरुलाई सामाजिकीकरण गर्नको लागि महत्त्वपूर्ण तथा प्रभावकारी संस्था हो । त्यसैले परिवारमा आमाबाबुको स्थिति, गतिविधि आदिका बारेमा थाहा पाउन जरुरी हुने गर्दछ । पारिवारिक संरचना, विग्रह तथा द्वन्द्व आदि कारणहरुले नै बालबालिकाहरु अर्काको काम गर्न बाध्य हुन्छन् । पारिवारिक पृष्ठभूमिमा कामदार बालबालिकाहरुको पारिवारिक संरचना, आकार, सामाजिक, आर्थिक गतिविधिका बारेमा जानकारीहरु पर्दछन् । जसलाई निम्नानुसारका एकाइमा वर्णन गरिएको छ ।

बालबालिकाहरु घरेलु कामदारको रूपमा संलग्न हुनुको एउटा बलियो कारक तत्त्व तिनीहरुको आमाबाबुको आर्थिक अवस्था पनि हो । परिवारमा आमाबाबुको आर्थिक अवस्था, तिनीहरुको परिवारमा भूमिका, शिक्षित तथा अशिक्षित आदि कारणले पनि बालबालिकाको सामाजिकीकरणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । त्यसैले यी तथ्यको बारेमा जानकारी तलका तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

बालकामदारका परिवारको खाद्य पर्याप्तता स्थिति

तालिका-८

खाद्य पर्याप्तता	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
३ महिना सम्ममात्र खान लाउन पुग्ने	१८	३०
६ महिनासम्म मात्र खान लाउन पुग्ने	२६	४५
९ महिना सम्म खान पुग्ने	१५	२५
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०८०

तालिका नं.८ अनुसार होटल/ रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बाल कामदारहरुको पारिवारिक खाद्यान्न पर्याप्तताको स्थितिमा ० प्रतिशतले वर्षभरिको लागि मात्र खाद्यान्न पुग्ने बताएका छन् । त्यसैगरी ३० प्रतिशत बालबालिकाको परिवारले वर्षको ३ महिनामात्र आफ्नो खेतीबाट आएको अन्नले पुग्ने बताएका छन् । त्यस्तै ४५ प्रतिशतले वर्षको ६ महिना कृषिबाट खान पुग्ने र अन्य महिना ज्याला मजदुर गरि पेट पाल्नुपर्ने बताएका छन् । त्यस्तै २५ प्रतिशत बालबालिकाको परिवारमा ३ महिना खेतबारिको अन्नले खान पुग्ने र बाकि महिना केही न केही काम नगरि खान नपाउने बताएका छन् ।

मथिको तथ्याङ्कबाट के जानकारी लिन सकिन्छ भने परिवारको पेसाबाट पारिवारिक जीवन निर्वाह गर्न अपर्याप्त रहेको र केही न केही पेशा गर्नुपर्ने भएकाले सहरी क्षेत्रमा श्रम गर्न आएको बताउँछन् । यो अध्ययन बालबालिकाको सामाजिक - आर्थिक अवस्थासँग सम्बन्धित छ । जात-जाति उमेर परिवारको आकार शिक्षा आदी कुराहरु बाल कामदारको सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धीत रहेको छ । धेरै परिवार कृषिमा संलग्न हुने भएतापनि उब्जनी निकै कम हुने गर्छ । जसले केहि महिना पनि राम्रोसगं खान पुग्छ ।

केही बालबालिकाको भनाई अनुसार बाबुले काम गरेपनि कुलतमा फसेका तथा आमाले भाइ बैनिहरुको हेरचाह गर्नुपर्ने भएकोले खान पुगेपनि अन्य पारिवारिक आवश्यकताहरु पुरा गर्नका लागि आवश्यक पैसा जुटाउन ग्राहो परेकाले श्रम गर्नु परेको बताउँछन् ।

४.२.५ घर छोड्नु अघि परिवारलाई दिएको जानकारी

बालबालिकाको सामाजिकीकरणमा उनीहरुको आमाबाबु शैक्षिक अवस्थाले पनि ठुलो प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षित परिवारका बालबच्चाहरुले पाउने शिक्षा दिक्षा, उनीहरुको रहनसहन, दैनिकी विशिष्ट किसिमको हुने गर्दछ भने अशिक्षित परिवारमा जन्मेको बालबालिकाको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा बौद्धिक विकास निकै नकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ । त्यसैले भन्ने गरिन्छ कि घरमा आमा शिक्षित छिन् भने सम्पूर्ण परिवार शिक्षित हुने गर्दछ । अध्ययन क्षेत्रका बालबालिकाहरु अर्काको होटलमा काम गर्न बस्नु भनेको तिनीहरुको आमाबाबुको शैक्षिक अवस्थाले पनि निर्धारण गरेको हुन्छ । आमाबाबुले तल्लो स्तरको गाली गर्ने, मुख छाड्ने, कुटपिट गर्ने गरेकाले पनि घरछोडी हिड्ने प्रवृत्ति

बढी रहेको पाइन्छ । ती बालबालिकाहरूका घर छोड्नाका कारण र भागेर हिड्नाका कारण सम्बन्धका तथ्याडलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

घर छोड्नु अघि परिवारलाई दिएको जानकारी

तालिका-९

जनकारी दिएको	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
छ	२८	४६.६६
छैन	३२	५३.३३
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०८०

तालिका ९ ले देखाए अनुसार कुल ६० बालबालिकाहरू मध्ये ५३.३३ प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो परिवारलाई जानकारी नदिई घर छोडेर कार्यस्थलमा आएका थिए । त्यसैगरी ४६.६६ प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो परिवारलाई जानकारी दिएर मात्र घर छोडेका थिए । बालबालिकाहरूको लागि उनिहरूको परिवार सबैभन्दा ठूलो आशा र सहयोग गर्ने माध्यम हुन्छन् । बालबालिकाको भविष्य बनाउने व्यवति परिवार भएकाले उनिहरू विच घनिष्ठ सम्बन्ध हुनु पर्दछ । तर पनि परिवारमा गरिबी, अशिक्षा आपसी असमजदारीका कारण धेरै बालबालिकाहरू होटल रेष्टुरेन्टमा बाल श्रम गर्न पुग्दछन् । उनिहरूको परिवारसँग राम्रो सम्बन्ध भएको र परिवारलाई जानकारी नदिई हिडेको भएर बालबालिकालाई भेट्न परिवार नआउने गरेको पाइन्छ ।

४.२.६ आमाबाबुद्वारा बालकामदारहरूको काम गर्ने ठाउँको भ्रमण.

आजको समयमा बालबालिकाहरू छिटै परिपक्क हुने गरेको पाइन्छ । परिवारको दुःख सुख बुझ्ने, गर्दछन् । आजको प्रवृत्तिप्रति बालकहरू आकर्षक हुन्छन् । ती प्रवृत्तिहरू भन्नाले मोवाइल, टेलिभिजन, साइकल विभिन्न प्रकारका खेलौनाहरू हुन् । ती सबैको आवश्यकता पुरा गर्नका लागि बालबालिकाहरू भागेर साथीहरूसँग श्रममा जाने गर्दछन् भने केही परिवारमा भने धेरै बालबच्चा भएका र खान लगाउन तथा निशिक्षा दिक्षा दिन ग्राहो

भएकाले सल्लाहले नै चिनेजानेको स्थानमा काममा लगाउने पनि गर्दछन् । यससम्बन्धी अन्य जानकारी तल तालिकामा देखाइएको छ :

आमाबाबुद्वारा बालकामदारको काम गर्ने ठाउँको भ्रमण.

तालिका-१०

भ्रमण	उत्तरदानको संख्या	प्रतिशत
आउछन्	२८	४६.६७
आउदैनन	३२	५३.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

प्रस्तुत तालिका १० ले देखाए अनुसार कुल बालबालिकाहरू मध्ये ४६.६७ प्रतिशत बालबालिकाका अभिभावकहरू बालबालिकालाई भेट्न उनिहरूको कार्यस्थलमा गाउने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी बाँकी ५३.३३ प्रतिशत बालबालिकाका अभिभावकहरू कहिल्यै भेट्न नआउने गरेको पाइयो । यस पछाडिको कारणमा परिवारलाई ठेगाना थाहा नहुने र छोराछोरीसँग राम्रो सम्बन्ध नभएकाले परिवार उनीहरूलाई भेट्न नआउने गरेको पाइयो ।

परिवारलाई जानकारी नदिई घरबाट हिडेको कारण परिवारलाई उनिहरूको काम गर्ने ठाउँको बारेमा थाहा हुदैन जसको कारण आमाबाबुलाई उनिहरू कसरी कुन ठाउँमा बसेका छन भनेर थाहा नहुने हुदा परिवार उनिहरूलाई भेट्न आउदैनन ।

४.३ शैक्षिक स्थिति

शिक्षा तथा साक्षरताले मानिसको सामाजिक, आर्थिक र बौद्धिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । शिक्षालाई मानिसको ज्ञानको प्रकाशको रूपमा लिइन्छ । ज्ञारूपी बत्तिले मानिसलाई अर्ध्याँरोबाट उज्यालोमा पु-याउँछ । कुन देश कति विकशित छ भन्ने कुरा पनि शिक्षाको स्तरले निर्धारण गर्दछ । शिक्षाले नै विकासका सम्पूर्ण ढोकाहरू खोलिदिन्छ । सामान्यतया लेखपढ गर्न जान्नेलाई साक्षर भनिन्छ । आमा बाबु शिक्षित भए स्वभाविक रूपमा त्यो परिवार शिक्षित हुन्छ र उसले आफनो मात्र हैन भावि सन्ततिको पनि भविष्य उज्ज्वल बनाईदिन्छ ।

४.३.१ बालबालिकाको शैक्षिक स्थिति

बालबालिकाको मन कमलो हुन्छ । उनीहरूको सिक्ने र जान्ने उमेर पनि यही हो । तर घर, परिवार, छरछिमेक आफन्तको राम्रो माया, सहयोग भएमा उनीहरू शिक्षा लिन सक्छन् भने यस्तो किसिमको मायाममता नपाएमा पढ्न लेख्न गाह्रो हुन्छ । सोहीकारण बालबालिकाहरू पढ्नमा रुचि नराख्ने अनेक कुरा दिमागमा सोच्ने गरेर वस्छन् । साथीभाइको संगतमा उनीहरू घरछाडेर बालश्रमिक बन्न हिडेको पाइन्छ । बालश्रमिक बन्न आउनु अघि उनिहरूको शैक्षिक स्तर के कस्तो रहेको थियो भन्ने तथ्यलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ :

बाल कामदारहरूका शैक्षिक स्थिति

तालिका-११

शैक्षिक स्थिति	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
साक्षर	४६	७६.६७
निरक्षर	१४	२३.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

प्रस्तुत तालिका अनुसार होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाहरूको, साक्षरता दर ७६.६७ प्रतिशत रहेको पाइएको छ जुन बढि छ । अधिकांश बालबालिका प्राथमिक तहसम्म विद्यालय जाने गरेको पाइयो भने २३.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू गरिबीका कारण अभिभावकले विद्यालयका लागी आवश्यक कुराहरू उपलब्ध गराउन नसकेको कारण विद्यालय छाड्न बाध्य भएको पाइएको छ । हरेक अभिभावकहरूले आफ्नो बालबालिकाहरूलाई विद्यालय जान प्रोत्साहन गर्नु पर्दछ ।

४.३.२ विद्यालय छोड्नुको कारणहरू

केटाकेटी वा सानो उमेरमा नै विभिन्न कारणले स्कूलमा पढ्न छोडेर अर्काको होटल तथा रेष्टुरेन्टमा काम गर्न बाध्य भएका देखिए । उनीहरूको पारिवारिक कारण, शिक्षामा रुची

नभएर तथा अन्य विभिन्न कारणहरूले विद्यालय छोडी काम गर्न थालेको पाइन्छ । ती बालबालिकाहरू बालश्रमिक बन्नु अघि विद्यालय छोड्नुका कारणहरूलाई निम्नानुसारको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

विद्यालय छोड्नुको कारणहरू

तालिका- १२

कारणहरू	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
घरायसी कामले गर्दा	१६	२६.६७
व्यक्तिगत इच्छा	२१	३५
अभिभावकको सहयोग नभएर	१३	२१.६७
बिना कारण	१०	१६.६७
जिम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका १२ का अनुसार कुल ६० जना बालबालिकाहरू मध्ये २६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू घरायसी कामले गर्दा विद्यालय जान छोडेको जानकारी दिए भने ३५ प्रतिशत बालबालिकाले व्यक्तिगत इच्छा नै विद्यालय छोडेको जानकारी दिए । त्यसैगरी अभिभावकहरूको सहयोग नभएका कारण विद्यालय छोडेका बालबालिकाको प्रतिशत २१.६७ भने बिना कारण विद्यालय छोडेका बाल बालिका संख्या १६.६७ प्रतिशत रहेको छ । कामको बोझका कारण बालबालिकासँग विद्यालय जाने समय छैन भने अर्कोतिर बालबालिका आफै नै विद्यालय जान चाहदैनन् ।

४.३.३ शिक्षा सम्बन्धी श्रमिक बालबालिकाको दृष्टिकोण

शिक्षा तथा साक्षरताले मानिसको सामाजिक, आर्थिक र बौद्धिक विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । शिक्षालाई मानिसको ज्ञानको प्रकाशको रूपमा लिइन्छ ।

ज्ञाररुपी बत्तिले मानिसलाई अध्याँरोबाट उज्यालोमा पु-याउँछ । कुन देश कति विकशित छ भन्ने कुरा पनि शिक्षाको स्तरले निर्धारण गर्दछ । शिक्षाले नै विकासका सम्पूर्ण ढोकाहरु खोलिदिन्छ । सामान्यतया लेखपढ गर्न जान्नेलाई साक्षर भनिन्छ । आमा बाबु शिक्षित भए स्वभाविक रुपमा त्यो परिवार शिक्षित हुन्छ र उसले आफनो मात्र हैन भावि सन्ततिको पनि भविष्य उज्ज्वल बनाईदिन्छ । बालश्रमिकहरुको शिक्षासम्बन्धी दृष्टिकोणलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ :

शिक्षासम्बन्धी बालबालिकाका दृष्टिकोण

तालिका-१३

दृष्टिकोण	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
विद्यालय जान चाहने	३१	५१.६७
विद्यालय जान नचाहने	२३	३६.६७
विद्यालय भर्ना नहुने	६	११.६६
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

यस सर्वेक्षण गर्ने क्रममा कूल ६० मध्ये ५१.६७ प्रतिशतले मौका पायो भने विद्यालय जाने चाहना व्यक्त गरेका छन् भने अन्य बालबालिकाले आफूले श्रम गरेको ज्याला जोगाएर राखी विद्यालय जान सवैको पनि बताएका छन् । ३६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरु कहिल्यै पनि विद्यालय जान नचाहेको जानकारी दिए । उनिहरु होटल / रेष्टुरेन्टमा नै काम गरी बस्ने चाहना व्यक्त गरे भने ११.६६ प्रतिशत बालबालिकाहरु विद्यालयमा कहिल्यै पनि भर्ना नभएका, विद्यालय जान नचाहेको कुरा बताएका छन् । विद्यालयमा पूर्ण भर्ना भई आफ्नो शिक्षालाई निरन्तरता दिने बालबालिकाहरुको संख्या उच्च रहेको छ ।

अध्याय पाँच

बाल श्रमिकको अवस्था बालश्रमिक बन्नुका मुख्य कारणहरु

५.१ घरेलु कामदार बालबालिकाहरुको वर्तमान अवस्था

यस शीर्षकमा प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्नको लागि सुन्धारा वरिपरिका होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कार्यरत कामदार बालबालिकाहरुको वर्तमान अवस्था सम्बन्धी विभिन्न माध्यमबाट आवश्यक सुचनाका साथै तथ्याङ्कहरु सङ्कलन गरी ती तथ्याङ्कहरु र सुचनाहरुलाई विभिन्न शिर्षक र उपशिर्षकमा विभाजन गरी प्रस्तुति तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

५.१.१ बालबालिकाहरुले गर्ने कामको प्रकृति

कामदार बालबालिकाहरुले गर्ने कामको सीमांकन निकै गाह्रो विषयवस्तु हो । उनीहरुले होटलको घर सरसफाई गर्ने, खाना पकाउने, भाँडा माभ्ने, लुगा धुने, होटलमालिक तथा उनका परिवारका सदस्यले अराएको जुनसुकै काम गर्नु पर्ने हुन्छ । तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रका होटलमा कामदार बालबालिकाहरुद्वारा गरिएको कामको प्रकृतिलाई प्रस्तुत गरिएको छ :

बाल कामदारहरुले गर्ने कामको प्रकृति
तालिका-१४

कामको प्रकार	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
खाना पकाउने	१६	२६.६७
भाडा माभ्ने	२१	३५
सरसफाई गर्ने	१३	२१.६७
खाना बाड्ने	६	१०
सामान किन्न जाने	४	६.६६
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

माथिको तालिकालाई हेर्ने हो भने अधिकांश खाना पकाउने र भाँडा माभने बाल कामदारहरूको संख्या क्रमश २६.६७ र ३५ प्रतिशत रहेको छ । यहाँ २१.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू होटलको सरसफाई गर्ने बताउछन् भने १० प्रतिशतले ग्राहकहरूलाई खाना दिने काम गर्दछन् । मात्र ६.६६ प्रतिशत बालबालिकाहरूले मध्ये सामान किन्न जाने देखि अन्य सबै काम गर्ने गरेको पाइयो ।

यस तथ्यले के देखाउँछ भने होटलमा कामदार बालिकालाई होटलभित्रको काममा बढी संलग्न गराइनुले सामाजिकीकरण गर्न खोजिएको देखिन्छ ।

५.१.२ बाल मजदुरहरूको काम गर्ने समय

होटल रेष्टुरेन्टमा बालबालिकाहरूले लामो समयसम्म निरन्तर रूपमा काम गर्नुपर्दछ । उनिहरूले विहान उठेदेखि बेलुका नसुतेसम्म काममा लाग्नुपर्दछ । होटल र रेष्टुरेन्टमा कति संख्यामा ग्राहकहरू आउँछन् त्यसको आधारमा बालबालिकाहरूले काम गर्नुपर्दछ । तलको तालिकाले होटल/ रेष्टुरेन्टमा बाल कामदारहरूले कति समय काम गर्छन् त्यसलाई तालिकामा देखाएको छ ।

प्रतिदिन बाल कामदारहरूले काम गर्ने घण्टा

तालिका - १५

घण्टा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
८-९ घण्टा	१८	३०
९-११ घण्टा	२२	३६.६७
११ घण्टा भन्दा माथी	२०	३३.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका १५ ले ३० प्रतिशत बालबालिकाले दिनमा ८-९ घण्टा सम्म काम गर्ने देखिएको छ भने ३६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले लगभग ११ घण्टा सम्म काम गर्नुपर्ने बताएका छन् । ३३.३३ प्रतिशत बालबालिकाले ११ घण्टा भन्दा बढि काम गर्नुपर्ने जानकारी दिएका छन् । यसबाट थाह हुन्छ की होटल र रेष्टुरेन्टमा धेरै भन्दा धेरै समय बालबालिकाहरूले काम गर्नु पर्दछ जसले गर्दा उनिहरूलाई मानसिक र शारिरिक थकानको

महसुस हुन्छ आइ एल ओ को मापदण्ड भन्दा बढी समय बाल बालिकाले काम गनपर्ने हुन्छ जसले गर्दा उनिहरूमाथी कामको आधारमा शोषण हुन्छ ।

५.१.३ कामबाट हुने आम्दानी

बालश्रमिकहरू मध्ये कोहिले पारिश्रमिक पाउने, केहीले नपाउने दुबै स्थिति रहेको पाइन्छ । सो कुरा तलको तालिका बाट स्पष्ट हुन्छ :

बाल कामदारहरूको प्रति महिनाको आम्दानी

तालिका - १६

आम्दानी	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
१००० भन्दा कम	१५	२५
१०००-१५००	१८	३०
२०००-३०००	१३	२१.६७
अन्य	१४	२३.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

अन्तरवार्ता लिएका कुल ६० बालबालिकाहरूमध्ये २५ प्रतिशत बालबालिकालाई रु १००० भन्दा कम तलब दिइएको पाइयो । ३० प्रतिशत बालबालिकालाई रु १००० देखी १५०० सम्म तलब दिएको पाइयो भने १६ प्रतिशत बालबालिकालाई २००० देखी ३००० सम्म तलब दिएको तथ्याङ्क प्राप्त भयो । त्यसैगरी कुल बालबालिकाहरू मध्ये २३.३३ प्रतिशत बालबालिकाले तलब नपाउने बताए त्यसको बदलामा होटल व्यवसायीहरूले खान बस्न कपडा र अन्य सुविधाहरू दिएको बताएका छन् ।

५.१.४ तलब बचत

आफ्नो पारीश्रमिकबाट बालबालिकाहरूले कति रकम जम्मा गर्छन् भनेर प्रश्न गर्दा उनीहरूको बचतको रकमलाई तब तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

बाल कामदारहरूका प्रति महिनाको आम्दानि

तालिका - १७

प्रति महिनाको बचत रकम	उत्तरदाता संख्या	प्रतिशत
५००-६००	४३	५६.६७
८००-१०००	११	१८.३३
१००० भन्दा कम	१५	२५
जम्मा	६०	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

प्रस्तुत तालिका १७ अनुसार ५६.६७ प्रतिशत बाल कामदारहरूले प्रति महिना रु ५०० देखि ६०० सम्मको रकम बचत गर्ने बताएका छन्। १८.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरूले आफुले पाउने पारिश्रमिकबाट प्रति महिना रु ८०० देखि १००० सम्मको बचत गर्ने बताएका हुन्। २५ प्रतिशत बालबालिकाले भने रु १००० भन्दा माथीको रकम जम्मा गर्ने बताएका छन्।

सहरी क्षेत्रमा बालबालिकाहरू आर्थिक मुल्य अर्थात काम गरे बाफत हातको हात नै पैसा पाउने भएकाले सहरतर्फ बसाईसरी आउने बालबालिकाहरूको संख्या बढ्दो छ।

५.१.५ बचत तलब कसलाई दिने

आफुले कमाएको वा बचत गरेको रकम बालबालिकाले आफुले कसलाई दीइन्छ भनेर प्रश्न गर्दा उनिहरूबाट प्राप्त भएका जानकारीलाई तालिकामा प्रस्तुत गरीएको छ।

बचत रकम कसलाई दिने

तालिका-१८

रकमको उपयोग	उत्तरदाताक, संख्या	प्रतिशत
घरमा पठाउने	२२	२६.६७
आफै राख्ने	२१	३५
निश्चित छैन	१७	२८.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं. १८ अनुसार बालबालिकाको आम्दानीबाट परिवारलाई सहयोग गर्नेको संख्या ३६.६७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने उक्त रकमलाई आफैसँग राख्ने बालबालिकाको संख्या ३५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । धेरैजसो बालबालिकाले होटल रेष्टुरेन्टमा काम गर्नुको मुख्य कारण भनेको नै परिवारलाई आर्थिक सहयोग गर्नु हो । त्यसैगरी २८.३३ प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो कमाईको उपयोग गर्ने निश्चत नभएको बताएका छन् । अर्थात आम्दानीलाई कहिले आफ्नो परिवारलाई दिने त कहिले कहिले आफैसँग राख्ने गरेको अनुसन्धानमा पाइयो ।

५.२ काम गर्ने ठाउँका सुविधाहरू

हरेक होटल र रेष्टुरेन्टको अनुगमन गर्ने क्रममा देखीयों की प्राय सबै श्रमिक बालबालिकाहरूको लागी खाना, बस्नको सुविधा दिएको पाइयो । तरपनि अनुसन्धान गर्ने क्रममा होटल/ रेष्टुरेन्टहरूमा सबैका लागि सुविधाहरू बराबर नरहेको देखियो । सामान्यतया रेष्टुरेन्टहरूमा बालबालिकाहरूलाई सुत्नको लागी भान्छा कोठा सीडी मुनी सुतेको पाइयो भने ओढ्नको लागी पातलो कम्बल दिएको थियो, जसबाट उनिहरूको जाडोलाई छेक्न सक्दैन । काम गर्ने क्रममा विभिन्न यातनाहरू भोग्नु परेको कामको समयमा फुर्सदको समय नपाउने जस्ता समस्या बालबालिकामा देखिन्छ । बोल्नलाई डराउने कुरा गर्न अनकनाउन साहले पीट्छ भन्ने डर मान्ने जस्ता समस्या उनिहरूमा देखियो ।

कामदार बालबालिकाहरूको होटलमालिकको होटलमा के कस्तो खाने बस्ने, र सुत्ने व्यवस्था छ भन्ने कुराको जानकारीबाट वर्तमानमा ती बालबालिकाहरू के कसरी जीवन व्यतित गरिरहेको छन् भन्ने कुराको जानकारी पाउन सकिन्छ त्यसैले कामदार बालबालिकाहरूले खाने, लाउने बस्ने र सुत्ने अवस्थाको बारेमा निम्नानुसारका तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२.१ कार्यस्थलमा प्रदान गरिएका सुविधाहरू

बालबालिकाहरू प्राय कामको खोजीमा होटल र रेष्टुरेन्ट क्षेत्रमा बढी आउने गरेको पाइन्छ किनकी यस्तो ठाउँमा उनिहरूलाई अनुभव र शैक्षिक योग्यता नभएता पनि सजीलै काम पाउने भएकाले यस्तो ठाउँमा उनिहरूको संख्या उच्च देख्न सकिन्छ । आफ्नो घरमा भन्दा काम गर्ने ठाउँमा सुविधा (खान बस्न) पाउने भएकाले उनिहरू आउने आउने गर्दछन्

। तलको तालिकामा उनिहरूले काम गर्ने ठाउँबाट पाएको सेवा- सुविधाहरूको बारेमा जानकारी प्रस्तुत गरीएको छ ।

कार्यस्थलमा बाल कामदारहरूले पाउने सुविधाहरू

तालिका-१९

सुविधाहरू	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
खानाको व्यवस्था	३३	५५
लताकपडाको व्यवस्था	७	११.६७
औषधी उपचारको व्यवस्था	१०	१६.६७
दशै तिहार तथा अन्य चाडपर्वको भत्ता व्यवस्था	४	६.६७
अन्य सुविधाहरू	६	१०
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

कुल ६० जना बालकामदारहरूमध्ये ५५ प्रतिशत बालबालिकाले आफुले काम गर्ने ठाउँमा काम गरेबापत खानाको व्यवस्था रहेको बताएका छन् भने ११.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरूले काम गरे बाफत वर्षको एक पटक होटल साहले लुगा दिने गरेको बताएका छन् । काम गरेबापत होटलमा सुत्नको व्यवस्था गरिदिएको १६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले बताएका छन् । काम गर्ने क्रममा बालबालिकाहरूको स्वास्थ्यमा खराबी आएमा वा उनिहरू विरामी परेमा उपचार गर्न लग्ने वा उपचार गराइदिने भन्ने कुरा मात्र ६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले बताएका छन् । त्यसैगरी माथीका सबै सुविधाहरू अर्थात खाना स्वास्थ्य लुगा बस्नको व्यवस्था मिलाइदिएको १० प्रतिशत बालबालिकाले बताएका छन् । दशैतिहारको भत्ता व्यवस्था दिएको तथा घरजादा आउँदाको बाटोखर्च, आफ्नो परिवार भेट्न आउँदा परिवारलाई बाटो खर्च तथा अन्य सामान लताकपडा दिइने बोनसको पनि सुविधा भएको बताएको छन् ।

५.२.२ बाल कामदारहरूको लागी फुर्सदको समय

अध्ययन गर्ने क्रममा बालबालिकाहरूले दिनको धेरैजसो समय होटल/ रेस्टुरेन्ट भीत्र नै काममा बिताएको बताएका छन । यसै क्रममा कामका समयमा कती फुर्सदको समय मील्छ भनेर प्रश्न गर्दा उनिहरूबाट प्राप्त भएको जानकारीलाई तलको तालीकामा प्रस्तुत गरीएको छ ।

बाल कामदारहरूको फुर्सदको समय

तालिका-२०

समय	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
पाउछु	२०	३३.३३
पाउदिन	४०	६६.६७
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका नं. २० ले देखाए अनुसार कुल बालबालिकाहरू मध्ये ३३.३३ प्रतिशतले कामको समयमा बेला-बेलामा केही फुर्सदको समय पाउने बताएका छन् जसमा उनिहरूले केही आराम गर्ने गर्दछन् । ६६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरूले होटल रेष्टुरेन्टमा ग्राहकहरू आईरहने भएकाले आराम गर्ने समय नपाउने बताएका छन् ।

५.२.३ होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाको स्वास्थ्य स्थिति

आफ्नो आमाबाबु तथा घरपरिवारबाट अलगिएर अर्काको होटलघरभित्र तथा बाहिरका विभिन्न काम गर्नु पर्दा तिनीहरूले वर्तमानमा के कस्तो जीवन बाचिरहेका छन् । अध्ययन क्षेत्रमा संलग्न बालबालिकाहरू स्वास्थ्य स्थिति के कस्तो छ भन्ने कुराले पनि बालश्रमिकहरू बाँचेको वर्तमान अवस्थाको थाहा पाउन सकिन्छ । ती बालबालिकाहरू होटलमालिकले उनीहरूलाई के विराम र घाउ चोटपटक लागेको छ भन्ने तथ्यलाई बालबालिकाहरूबाट संकलन गरिएको तथ्यलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ :

बालकामदारहरूको स्वास्थ्य स्थिति

तालिका - २१

रोगहरूको प्रकार	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
ज्वरो	११	१८.३३
खोकी	१६	२६.६७
दातमा समस्या	२	३.३३
जीउ दुखाई	१९	३१.६७
अन्य	१२	२०
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

माथिका तालिका २१ ले देखाए अनुसार होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने कुल ६० जना बालबालिकाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी ३१.६८ प्रतिशत बालबालिकाहरूलाई जीउ दुख्ने समस्या रहेको छ, जसको कारण निरन्तर लामो समयसम्मको काम धेरै भाडा माभनुपर्ने जस्ता कारणहरू रहेको छ । चीसो ठाउँमा सुत्नु पर्ने र न्यानो नभएकाले रुघाखोकी ज्वरो आउनेको संख्या क्रमश २६.६७ र १८. ३३ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी ९० प्रतिशत बालबालिकाहरू अन्य रोगहरू जस्तै: पखाला लाग्ने, पेट दुख्ने आदी रोगहरू बाट पीडित छन् ।

समग्रमा ज्वरो, रुघाखोकी, पेट दुख्ने, टाउको दुख्ने समस्याहरूबाट बालश्रमिकहरू बढि मात्रामा पीडित रहेको देखिन्छ । यसको मुल कारण उनीहरू माथि रहेको कामको बोभले गर्दा पनि हुन सक्छ । यी तथ्यहरूको विश्लेषणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने प्राय आधाभन्दा कम बालबालिकाहरू विरामी भएका र निकै थोरै बालबालिकाहरूलाई चोटपटक वा घाउ भएको देखिन्छ ।

५.२.४ उपचारमा पाएको सुविधा पद्धति

होटल र रेस्टुरेन्टमा बालश्रमिकको रुपमा काम गर्ने बालबालिकाहरू कामको समयमा विभिन्न रोगहरूबाट ग्रसीत हुने गर्दछन् । त्यस समयमा होटल मालिकहरूले कस्ता खालका उपचार गर्दछन् भन्ने सम्बन्धमा तलको तालिकामा प्रष्ट पारिएको छ :

होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाहरूले प्राप्त गरेका उपचार पद्धति.

तालिका-२२

उपचारको तरीका	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
अस्पतालबाट	१४	२३.३३
औषधिको प्रयोग	२९	४८.३३
आराम गरेर	१७	२८.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका २२ मा देखाए अनुसार २३.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू लाई मालिकले विरामी परेको अवस्थामा अस्पताल बस्ने गरेका छन् भने ४८.३३ प्रतिशत बालबालिकालाई औषधिको प्रयोग गर्न दिइएको छ र २८.३३ प्रतिशत यही आराम गरेर रोग निको हुन्छ भन्ने गरेका छन् । लामो समयसम्म विरामी हुदा वास्ता नगर्ने र पछि अस्पताल लगदा धेरै बिल आउने भाका कारण कतिपय लाई घर पठाइदिने वा कामबाट निकालिदिने गरेका छन् ।

यी तथ्यको आधारमा के भन्न सकिन्छ भने विरामी हुने बालबालिकाहरूले राम्रो उपचार पाउने गरेको देखिदैन किनकी आधाजसो विरामी बालबालिकाहरूले मेडिकल पसलबाट औषधि मुलो गर्नु परेको र केही बालबालिकाहरूको उपचार सामान्य घरेलु उपचार मात्र पाउने गरेको देखिन्छ र केही बालबालिकाले अस्पतालमा गएर प्रत्यक्ष डाक्टरलाई भेटेर आफ्नो विरामको उपचार गर्ने गरेको पाइन्छ । जुन एक दमै न्यून हो, अध्ययन क्षेत्रमा अझै घरेलु बालबालिकाहरू विरामी हुँदा अस्पतालमा नै डाक्टरलाई भेटेर उपचार नपाउनु दुर्भाग्यकै कुरा हो ।

५.२.५ होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाहरूको भविष्यप्रति सोच

कुनै पनि बाल बालिकाहरूको भविष्यको लक्ष्य राम्रो नै हुन्छ तर पनि परिस्थितिले ती लक्ष्य पूरा गर्न सकि रहेका हुदैनन् । त्यसैगरी यी बालश्रमिकहरूका पनि आ-आफनै किसिमका लक्ष्यहरू हुन्छन् । जसलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ

बाल कामदार बालबालिकाहरूको भविष्यको लक्ष्य

तालिका नं. २३

विवरण	संख्या	प्रतिशत
शिक्षक वा शिक्षिका बन्ने	६	१०
प्रहरी बन्ने	८	१३.३३
जागिर खाने	५	८.३३
विदेश जाने	१०	१६.६७
थाहा छैन	३१	५१.६७
जम्मा	६०	१००

श्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण २०८०

माथिको तालिका न.२३ अनुसार ६० जना बाल श्रमिकहरू मध्ये ८.३३ प्रतिशत भविष्यमा जागिर खाने सोच राखेका छन् । त्यसैगरी १० प्रतिशत बालबालिकाहरूले भने शिक्षक, शिक्षिका बन्ने इच्छा राखेका छन् । १३.३३ बालबालिकाहरूले पुलिस आर्मी बन्ने लक्ष्य लिएको देखिन्छ । अझ के यस विश्लेषण गर्न सकिन्छ भने प्रायः सबै बालश्रमिकका होटल मालिकका परिवार तथा आफन्तहरू कुनै पेसामा व्यस्त रहेका हुनाले उनीहरूको सोचाइ पनि हामीले भविष्यमा यस्तै हुनु पर्छ भन्ने धारणाको विकास भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । समग्रमा यस अध्ययन क्षेत्रका सबै बाल बालिकाहरूले भविष्यप्रति उच्च लक्ष्य राखेको देखिन्छ ।

५.२.६ हालको काम प्रति बालबालिकाको दृष्टिकोण

अध्ययनको क्रममा बाल कामदारहरूले आफ्नो काम गर्ने ठाउँबाट सुरक्षा नभएको कामको भार बढी, काम गर्ने लामो समय कम ज्याला भएकोले उनीहरूलाई काम गर्न समस्या नै बताएका छन् । बालबालिकाहरू आफ्नो कामबाट सन्तोष छन् र कुनै राम्रो अवसर पाएको खण्डमा छोड्ने सोच बनाएका छन् । तलको तालिकामा बालबालिकाको हाल गर्ने कामप्रतिको दृष्टिकोणलाई देखाउछ ।

हालको कामप्रति बालबालिकाको दृष्टिकोट

तालिका २४

काम छोड्न चाहन्छु वा चाहदिन	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
चाहन्छु	३८	६३.३३
चाहदिन	२२	३६.६७
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

माथिको तालिकामा स्पष्ट गरेको छ कि धेरै बालकामदारहरू अर्थात् ६३.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू आफ्नो काम छोड्न चाहन्छन् भने ३६.६७ प्रतिशतले भने त्यहि कामगरी बस्न मन पराउछन् । घर भन्दा राम्रो खाना सेवा सुविधाको लाभ उठाउन पाइने भएकाले ती बालबालिकाहरू आफ्नो काम छोड्न चाहदैनन् । यति हुदाहुदै पनि उनिहरूलाई खुसी देख्न सकिएन अवलोकनको क्रममा उनिहरूका भनाई र भावना मेल खान सकेन ।

५.२.७ होटल र रेस्टुरेन्टमा बाल कामदारहरूको नयाँ आकांक्षा

होटल / रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने कामदारहरूको भोलिका दिनमा के गर्ने भन्ने कुरा निश्चित छन् । भविश्य निश्चित हुदैन । केही नयाँ कुरा पाउने आकांक्षा लिएर उनिहरू काम गरीरहन्छन् । भविश्यलाई सोचेर वर्तमानमा मेहेनत गर्छन् ताकी जुन आकांक्षा र आशा वा सपना उनिहरूले देखेका छन् ति सबै पूरा होस । सर्वेक्षण गर्ने क्रममा धेरै बालबालिका आफ्नो काम छोडेर जाने चाहेको भेटिएको छ । तलको तालिकाले बालकामदारहरूको नयाँ आकांक्षालाई देखाएकोछ ।

होटल / रेस्टुरेन्टमा बालकामदारहरूको नयाँ आकांक्षा

तालिका - २५.

नयाँ आकांक्षा	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
अध्ययन	३१	५१.६७
घर फर्कने	१६	२६.६६
अन्य काम गर्न	१३	२१.६७
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका २५ ले देखाए अनुसार ५०.६८ प्रतिशत बालबालिकाहरू अध्ययन गर्न चाहने बताएका छन् । उक्त बालबालीकाले काम गरे बाफत पाएको पारीश्रमीकाले अध्ययन गर्ने बताए । त्यसैगरी कामको बोल व्यवहार खानलाउन नदीने गाली, यातना जस्ता कुराहरु हुने भएकाले २६.६६ प्रतिशत बालबालिकाहरू आफ्नो घर फर्कन चाहेको कुरा अन्तरवार्ताबाट प्राप्त भयो । २१.६७ प्रतिशतले भने अब फेरी होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्न नचाहेको र अरू काम खोजी गर्ने बताएका छन् ।

५.३. बालबालिकाहरुलाई बालअधिकार र बालश्रमबारे जानकारीको स्थिति

बालबालिकाहरुले बालअधिकार र बालश्रमका बारेमा थाहा नपाउनु भनेको तिनीहरुले अझै राम्रो शिक्षा तथा दिक्षा नपाउनु नै हो भने थाहा पाएका बालबालिकाहरुले भने बालश्रमिकहरुले विभिन्न संघ, संस्थाहरुले चलाएका कार्यक्रमहरु (हेर्ने, सुन्ने गरेका, टि.भी. र रेडियो) बाट सञ्चालित कार्यक्रमहरु हेर्ने र सुन्ने स्वतन्त्रता पाएका रहेका छन् ।

नेपाल सरकारले बाल अधिकारहरू सुनिश्चित गरीएता पनि बालबालीकाको हीतका लागी जती सुकै कडा नियम कानुन बनाएता पनि बालबालिकाहरू हरेक समय शोषण र दुर्व्यवहारको शीकार भईरहेका छन् । कतिपय अवस्थामा बालबालिकाहरुलाई उतिहरूको अधिकारको बारेमा थाहा नै हुदैन यसमा परिवारको कमजोरी हुन्छ । उनिहरुले पाउने हक र अधीकारका सम्बन्धमा पहिला बाट नै जानकारी गराउनु पर्दछ ।

काम गर्ने लगाउने अधिकास व्यक्तिलाई बालश्रमलाई एउटा अपराधको रूपमा मानीन्छ यो कुरा थाहा छ तर पनि उनिहरू स-साना बालबालिकालाई श्रममा लगाउने गर्दछन । यो हाम्रो समाजको एउटा तीतो यथार्थ हो । कानुन बनाउने तर यसको पालना नगर्ने प्रवृत्तिले गर्दा समाजमा बालश्रम निरन्तर रूपमा बढ्दै गएको छ । सर्वेक्षणको क्रममा बालबालीकालाई प्रश्न गर्दा उनिहरुलाई बाल अधिकार र कानुन बारे थाहा नभएको जानकारी प्राप्त भयो ।

होटल/ रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकालाई बालअधिकार बारे ज्ञान
तालिका-२६

बालअधिकारबारे ज्ञान	उत्तरदाताका संख्या	प्रतिशत
थाहा छ	९	१५
थाहा छैन	४०	६६.६६
अलि अलि थाहा छ	६	११.६७
यसबारे सुनेको छैन	४	६.६७
जम्मा	६०	१००.०

तालिका नं. २६ अनुसार बाल अधिकारबारे थाहा नभएका ६६.६६ प्रतिशत बालबालिकाहरू पाइयो । बाल अधिकारबारे था हुने १५ प्रतिशत पाइयो भने अनि-अलि थाहा पाउने बालबालिकासंख्या ११.६७ रहेको छ । यस सम्बन्धी कुनै पनि कुराहरू नसुनेका बालबालिका पनि रहेका छन जसको प्रतिशत ६.६७ रहेको छ । बालबालिका सानै हुने भएकाले बालअधिकार बारे थाहा हुँदा पनि चुपचाप सहेर बस्नु पने अवस्था रहेको छ ।

५.३.१ बाल अधिकारबारे थाहा पाउने माध्यम

तलको तालिकाले बालकामदारहरू बाल अधिकारबारे कसरी थाहाँ पाए भन्ने तथ्याडकलाई देखाउछ ।

बालअधिकारबारे थाहा पाएको माध्यम
तालिका-२७

जानकारी पाएको माध्यम	उत्तरदाताहरूको संख्या	प्रतिशत
टिभी, मोबाइल हेरेर	१६	२६.६७
किताब, पत्रपत्रिका पढेर	२३	३८.३३
अन्य	२१	३५
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

मथिको तालिका नं.२७ अनुसार बाल अधीकारबारे जानकारी प्राप्त गर्ने माध्यम किताब रहेको छ जसमा सबैभन्दा धेरै ३८.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू रहेका छन् । त्यसैगरी टि भी हेरेर २६.६७ र अन्य माध्यमबाट ३५ प्रतिशत बालबालिकाका संख्या रहेको छ ।

हरेक बालबालिकाहरूलाई आफूले पाउने अधिकार र सेवासुविधाहरूको बारे ज्ञान हुन आवश्यक छ । कतिपय अवस्थामा बालबालिकाहरूले बालअधिकार बारे विभिन्न माध्यमबाट थाहा पाउने गर्दछन् ।

५.४ बाल श्रम बन्नुका कारणहरू

बिनाकारण कोहीपनि आफ्नो घर छाडेर अन्यत्र वस्न चाहादैन । तरपनि विभिन्न आधाभुत आवश्यकताहरूको कमिका कारण बालबालिका विभिन्न अवसरहरूको खोजीमा सहरतर्फ आउने गरेको पाइन्छ । मुख्यतया बालबालिकाहरू गरिबी सहरमा अवसरक खोजी ठुलो परिवारको संख्या आमाबाबुको मृत्यु अशिक्षा जस्ता कारणहरूले गर्दा आफ्नो घर छाडने गर्दछन् । बालबालिकाहरूलाई सहरतर्फ आउनका लागि केही ४ आकर्षणको तत्व तत्वहरू पनि छन् जसले गर्दा उनिहरू कामको खोजीमा आफ्नो घर छाडी बाल श्रमीकको रूपमा काम गर्न बाध्य भएका छन् ।

उमेर नपुगेका बालबालिकाहरूलाई सजीलै रोजगारी दिइने ठाउँ धेरैजसो होटल र रेस्टुरेन्ट बनेको छ जहाँ बालबालिकाका शैक्षिक योग्यताको माग हुदैन र होटल व्यवसायीहरू आफ्नो अनुकूलता अनुसार काममा लगाउन सक्दछन् । चाहेको काम बालबालिकाबाट पाउँन सक्दछन् । शारीरिक र मानसिक रूपमा कमजोर रहेका बालबालिकाहरू माथि विभिन्न किसिमको हिंसा भइरहेको हुन्छ । आफ्नो र आफ्नो परिवारको सहयोगका लागि बालबालिकाहरू आफ्नो उमेरभन्दा पहिले नै विभिन्न श्रममा संलग्न हुने गर्दछन् । तलको तालिकाले बालबालिकाहरू होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्नुको कारणलाई देखाउछ ।

होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्नुका कारणहरू
तालिका- २८

कारणहरू	उत्तरदाताको सख्या	प्रतिशत
परिवारको आम्दानि लाई सहयोग गर्न	१८	३०
राम्रो जिवन पाउनको लागी	११	१८.३३
अध्ययनका लागी	१०	१६.६७
अप्रयाप्त खाद्यान्न	२१	३५
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

कुल ६० जना उत्तरदाराहरूसँग गरीएको अन्तर्वातामा ३५ प्रतिशतले घरमा अपर्याप्त खाद्यान्नको कारण उनिहरूलाई होटल रेष्टुरेन्टमा बाल कामदारको रूपमा काम गर्नुपरेको जानकारी प्राप्त भयो । ३० प्रतिशत बालबालिकाहरू आफ्नो परिवारलाई आर्थिक सहयोग गर्नका लागी विभिन्न काममा सम्लग्न भएको पाइयो । १८.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू राम्रो जिवनको खोजीमा सहरतर्फ आई होटल रेष्टुरेन्टमा काम गरीरहेको पाइयो भने १६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू पूर्ण विद्यालय जाने चाहना बोकेर होटलमा काम गरी पैसा जोगाउन आएको पाइयो ।

५.४.१. आकर्षकको तत्व

आकर्षकको तत्व भन्ने बितिकै बालबालिकालाई कार्यस्थलमा आउन आकर्षित गर्ने कुरा बुझीन्छ । बिना कारण कोहीपनि कुनै काम वा कुरा प्रति आकर्षित हदैन त्यस्ता धेरै कुराहरू हुन्छन् जसले गर्दा बालबालिकाहरू आकर्षित भएर आफ्नो बासस्थान छोडी कार्यस्थलसम्म आउने गर्दछन् । अन्तर्वाता लिने क्रममा कुल ६० जना बालबालिकाहरूलाई प्रश्न गर्दा राम्रो अवसरहरू भएकाले खान लाउन पुग्ने, विभिन्न सेवा सुवीधा भएका कारण उनिहरू आकर्षित भएका हुन्छन् । तलको तालिकाले बालश्रमका आकर्षणको तत्वलाई देखाइएको छ :

बालश्रमका आकर्षणका तत्वहरू

तालिका- २९

आकर्षणको तत्व	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
पैसाको मुल्य	२३	३८.३३
अवसरको खोजी	१९	२९.६७
खान, लाउनका व्यवस्था	१३	२९.६७
अन्य कारण	५	८.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका २९ अनुसार पैसाको मुल्य अवसरको खोजी रगत लाउनको राम्रो व्यवस्थाका कारणहरूले बालबालिकालाई बसाई सरी कार्यस्थलमा आउँन आकर्षित गरेको पाइन्छ । अन्तरवार्ता लिएका जम्मा ६० बालबालिका मध्ये ३८.३३ प्रतिशत बालबालिका पैसा कमाउने आशामा बसाई सरेको पाइन्छ । त्यसैगरी ३९.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू विभिन्न अवसरहरूको खोजीमा बसाई सरेको पाइयो । अको महत्वपूर्ण चरणमा प्रर्याप्त खान लाउनुको थियो जसमा २९.६७ प्रतिशत बालबालिका छन् र अन्य कारणहरूले गर्दा बसाईसरेका बालबालिकाको प्रतिशत ८.३३ थियो ।

५.४.२. विकर्षणको तत्व

यसमा त्यस्ता कारणहरू पर्छन् जसले गर्दा बालबालिकाहरू आफ्नो बासस्थान छोड्न बाध्य हुन्छन् । गरिबी आमाबाबुको मृत्यु दुर्व्यवहार गाउँले जीवन मन नपरेर आदि कारणहरूले गर्दा बालबालिकाहरू आफ्नो घर छोड्ने गर्दछन् । तलको तालिकाले होटल रेष्टुरेन्टमा बालबालिकालाई ल्याउने विकर्षणको तत्वहरूलाई समेट्छ ।

बालश्रमका विकर्षणका कारण

तालिका- ३०

विकर्षणका तत्व	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
गरिब	२९	४८.३३
आमाबाबुको मृत्यु	८	१३.३३
पारिवारिक दुर्व्यवहार	५	८.३३
गाउने जीवन मन नपर्ने	१३	२९.६७
माथिका सबै	५	८.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका ३० ले देखाउछ, कि गरिविलाई बालश्रमको प्रमुख विकर्षणको तत्वको रूपमा लिइएको छ, जसमा ४८.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरु काम गर्न बाध्य भएका छन् । घरमा आमाबाबुको मृत्यु पछि काम गर्न हिडेका बालबालिकाको संख्या १३.३३ प्रतिशत रहेको छ । त्यसैगरी विभिन्न अभावहरूको कारण गाँउले जीवन मन नपरेर बसाई सरेका बालबालिकाको संख्या २१.६४ प्रतिशत रहेको छ, परिवारमा कुटपीट भै-भगडा भई दुर्व्यवहारको सामना गर्नु परेको बालबालिकाको संख्या ८.३३ प्रतिशत छ ।

५.४.३. कार्यस्थल परिवर्तन

बालबालिकाहरुलाई, उनिहरूले पहिला गर्ने काम र अहिले गर्ने कामको बारेमा सोध्दा केहीले पहिला कै ठाउँमा काम गरीरहेको र कसैले काम परिवर्तन गरेका जानकारी प्राप्त भयो । यहाँ तलको तालिकामा उनिहरूले कतिपटक आफ्नो काम गर्ने ठाउँ परिवर्तन गरे भन्नेबारे विवरण तयार पारिएको छ ।

कार्यस्थल परिवर्तन

तालिका-३१

कार्यस्थल परिवर्तन	उत्तरदाताको संख्या	प्रतिशत
एक पटक	३७	६१.६७
दुई पटक	७	२६.६७
तीन पटक भन्दा माथि	६	११.६६
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

तालिका ३१ अनुसार ६० जना उत्तरदाताहरू मध्ये पहिलो पटक काम गरेको बालबालिकाहरूको प्रतिशत ६१.६७ रहेको छ । उनिहरूले कुनैपनि ठाउँ परिवर्तन नगरेको र पहिलाकै ठाउँमा रही काम गरेको बताएका छन् । २६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरूले आफुले विभिन्न कारणहरूले गर्दा आफ्नो काम गर्ने स्थान दुई पटक सम्म परिवर्तन गरेको बताएका छन् भने ११.६६ प्रतिशतले चाही तीन पटक सम्म वा त्यो भन्दा माथि कार्यस्थल परिवर्तन गरेको बताएका छन् ।

५.४.४ अधिल्लो काम छोड्नुको कारणहरू

बालबालिकाहरूले आफूले गरेको काम छोड्नुको पछाडीको कारण बारे प्रश्न गर्दा उत्तरदाताहरूले धेरै संख्यामा होटल मालिकहरूले निकै कम ज्याला दिएको जानकारी दिएका छन् । त्यसैगरी समयमै तलब नदिने बालबालिकाहरू माथि शोषण गर्ने जस्ता कारणहरूले गर्दा उनिहरूले अधिल्ला काम छोडेको जानकारी दिएका छन् । तलको तालीकाले बालकामदारहरूले अधिल्लो काम छोड्नुको कारणहरू बारे अध्ययन गरेको छ ।

अधिल्लो काम छोड्नुको कारणहरू

तालिका-३२

कारणहरू	'उत्तरदाता सेरख्या	प्रतिशत
कम ज्याला	२४	४०
समयमै तलब नपाउने	२०	३३.३३
यौन उत्पिडन	९	१५
अन्य	७	११.६७
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

अन्तर्वार्ता लिएका कुल ६० जना बालबालिकाहरूमध्ये ४० प्रतिशतले कम तलब दिएका कारणले अधिल्लो काम छोडेको जानकारी दिए । होटल रेष्टुरेन्टका साहुले समयमा तलब नदिएको कारणले गर्दा काम छोड्ने बालबालिकाको प्रतिशत ३३.३३ प्रतिशत रहेको र १५ प्रतिशत बालबालिकाहरूले अधिल्लो काम छोड्नुको मुख्य कारण होटल व्यवसायी र ग्राहकहरूबाट यौन दुव्यवहार (शारिरीक, मानसिक यातना) भोग्नुपरेको बताएका छन् भने ११.६७ प्रतिशत र अन्य कारणले गर्दा ११.६७ प्रतिशतले काम छोडेको बताएका छन् ।

५.४.५ घर मालिक तथा घरमालिकका परिवारका अन्य सदस्यहरूसँगको घरेलु कामदार बालबालिकाहरूको सम्बन्ध

कामदार बालबालिकाहरूको वर्तमान अवस्थाको बारेमा थाहा पाउन होटलमालिकसँगको सम्बन्ध पनि एक महत्त्वपूर्ण उपकरण हो । त्यसैले तलको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रका कामदार बालबालिकाहरूको मालिकसँग र अन्य सदस्यसँग रहेको सम्बन्धका बारेमा प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ३३

बालबालिकाहरूका होटल मालिकसँगको सम्बन्ध

विवरण	पुरुष		महिला		जम्मा	
	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत	संख्या	प्रतिशत
राम्रो	१६	५३.३३	१०	४६.६६	२३	५१.११
नराम्रो	१०	३३.३३	१५	३३.३३	१५	३३.३३
सामान्य	४	१३.३३	५	२०	७	१५.५५
जम्मा	३०	१००	३०	१००	४५	१००

स्रोत स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

नोट :

राम्रो :- आवश्यकता अनुसार काममा सघाउने, पढ्न लेख्न सिकाइ दिने, प्रोत्साहन गर्ने

नराम्रो :- गाली गर्ने, कुरा लगाएदिने, कुट्ने

सामान्य :- घरेलु बालश्रमिकको दर्जामा राखे पनि बेला मौकामा सहयोग गर्ने

माथिको तालिकामा होटलमालिकसँग राम्रो सम्बन्ध भएका कामदार बालबालिकाहरू ५१.११ % रहेको देखिन्छ भने नराम्रो सम्बन्ध भएका ३३.३३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ त्यसैगरी सामान्य सम्बन्ध भएका १५.५५ प्रतिशत बालबालिका रहेका छन् । तुलनात्मक रूपले विश्लेषण गर्दा महिला बालश्रमिक प्रति सकारात्मक व्यवहार केही बढि रहेको देखिए तापनि नराम्रो सम्बन्ध भएका बालबालिकाहरूको पनि कम देखिदैन । निष्कर्षमा भन्नु पर्दा बालबालिकाहरू प्रति होटलमालिकका परिवारका अन्य सदस्यहरूसँग पनि राम्रो सम्बन्ध बढि रहेको भए तापनि अन्य बालबालिकासँग पनि राम्रो सम्बन्ध हुनु आवश्यक देखिन्छ ।

५.६ बाल कामदारहरूले सामना गरेको समस्याहरू

आफ्नो जन्मेको घर छोडेर तथा आफ्ना आमाबाबुको न्यानो काख तथा माया बञ्चित भई बाँच्नका लागि चाहिने आधारभूत आवश्यकताको परिपूतिदेखि लिएर राम्रो शिक्षा आर्जन गर्न, मीठो मसिनो खान, लाउन, तथा साथी भाइहरूको लहैलहैमा लागेर तथा

आफ्नो घरको आर्थिक अवस्थामा केही सहयोग गर्नकै लागि पनि कितावका भोला बोकेर स्कूल जानुको सट्टा अर्काको घरमा विभिन्न किसिमका काम गर्न बाध्य हुन्छन् । यसरी घरायसी काममा संलग्न हुन पुगेका बालश्रमिकहरूले कामको दौरानमा अनेकौ प्रकारका समस्याहरूको सामना गर्नु परेको पाइन्छ । अर्थात् एउटै घरेलु कामदार बालबालिकाले थुप्रै समस्या वा विभिन्न प्रकारका समस्याको सामना गर्नु परेको हुन्छ । लगातार काम गरीरहनुपने राम्रो खाने कुराको व्यवस्था नभाको स्वास्थ्य सुविधाको अभाव अस्वच्छ वातावरणमा बस्नुपर्ने आदी समस्याहरूको सामना गरीरहेको छ । त्यतिमात्र नभएर होटल र रेष्टुरेन्टमा आउने ग्राहक र होटल व्यवसायीहरूबाट शारीरिक र मानसिक रूपमा शोषण र दुव्यवहार भोग्नुपरेको देखिन्छ । तलको तालिकामा उनीहरूलाई विभिन्न पक्षबाट अध्ययन गरी उनीहरूले सबैभन्दा बढी सामना गर्नु परेका समस्यालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ:

**बाल कामदारहरूले भोग्नु परेको समस्याहरू
तालिका - ३४**

समस्या	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
मानसिक	२८	४६.६७
शारीरिक	६०	३१.६७
दुबै	१३	२१.६६
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

माथिको तालिका ३४ ले देखाए अनुसार अधिकांश बालबालिकाले शारीरिक र मानसिक यातना भोग्नुपरेको देखाएको छ । ४६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले मानसिक यातना भोग्नुपरेको छ । जसमा गाली काम पारीश्रमीक जस्ता समस्या छ भने ३१.६७ प्रतिशत बालबालिकाले शारीरिक यातना कुटपिट अत्याधिक काम गर्ने गरेका छन् । २१.६६ प्रतिशतले भने शारीरिक र मानसिक यातना भोग्ने गरेको बताएका छन् । यतिमात्र नभएर उनीहरू माथी जबरजस्ती समयमा खान नदीने चुरोटको आगोले पोलीदीने जस्ता कृयाकलापहरू गरी यातना दिने गरेको पाइन्छ ।

५.६.१ आश्रय र खानाको व्यवस्था

तलको तालिकामा बाल कामदारहरूको लागी कस्तो खाल आश्रयको व्यवस्था गरीएको छ, भनेर देखाएको छ । सबै बालबालिका सुत्नको लागी राम्रो ठाउँ पाउदैनन्, असहज तरीकाले सुत्नु पर्छ । यो उनिहरूको बाध्यता हो । तलको तालिकामा बालबालिकाहरूका लागी वासस्थानको व्यवस्था कस्तो छ भनेर देखाएको छ ।

बालकामदारहरूको लागी आश्रयको व्यवस्था

तालिका-३५

आश्रय	उतरदाताका सेर संख्या	प्रतिशत
भान्साकोठा	२५	४१.६७
सिढीमा (प्यासेज)	१०	१६.६६
कोठा	८	१३.३३
अन्य	१७	२८.३३
जम्मा	६०	१००.०

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०

कुल ६० जना बालबालिकाहरू मध्ये सबै भन्दा बढी ४१.६६ प्रतिशत बालबालिकाहरू भान्सा कोठामा नै सुत्ने गरेको पाइयो । त्यसैगरी १६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू सिढि मुनी सुत्ने गरेको र १३.३३ प्रतिशत बालिकाहरूलाई सुत्नको लागी छुट्टै कोठा दिएको पाइयो । २८.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू भने व्यापारीका बच्चाहरूको कोठामा बारदली र टेबल मुनी सुत्नलाई ठाउँ दिएको पाइयो ।

धेरै बालबालिकालाई काम गरे बापत होटल र रेस्टुरेन्टमा नै खान र बस्न दिइएको पाइयो । अन्तवार्ता लिएका कुल ६० जना बालबालिकाहरू मध्ये ६६ प्रतिशतलाई होटलमा आउने ग्राहकहरूको लागी बनाएको खाने कुरा दिइन्छ भने बाकी ४० प्रतिशतलाई बासी खाना दिने गरेको पाइयो ।

५.६.२ बालबालीकालाई आफ्नो कामबाट हुने सन्तुष्टी

होटल र रेष्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालीकाहरू सबै आफुले गरेको कामबाट कति सन्तुष्ट छन् भन्ने जानकारी प्राप्त गर्न उनिहरूलाई के तपाईं आफ्नो कामबाट सन्तुष्ट हुनु हुन्छ ? भन्ने प्रश्न गरीयो । यस क्रममा उनिहरूसँग र उनिहरूको व्यवहारसँग परीचित हुनको लागि साथिका रूपमा प्रस्तुत भएर अर्न्तवार्ता लिएको छु ।

बालबालीकालाई आफ्नो कामबाट हुने सन्तुष्टी

तालिका - ३६

सन्तुष्टी	उतरदाताको संख्या	प्रतिशत
छ	३२	५३.३३
छैन	२८	४६.६७
जम्मा	६०	१००.०

यस अध्ययनबाट बुझ्ने कुरा यो हो की कुल ६० बालबालिकाहरू मध्ये ५३.३३ प्रतिशत बालबालिकाहरू आफ्नो कामबाट सन्तुष्ट भएको पाइयो जसको कारण उनिहरूलाई आफ्नो घरमा भन्दा राम्रा खानलाउनको व्यवस्था गरीएको छ । केही रकम पाउने गरेको कारण उनिहरू आफ्नो कामबाट सन्तुष्ट छन् भने ४६.६७ प्रतिशत बालबालिकाहरू भने निरन्तर गर्नु पर्ने काम कम ज्याला र शोषणका कारण सन्तुष्ट नभएको बताएका छन् ।

अध्याय-छ

साराशं र निष्कर्ष

६.१. अध्ययनको साराशं

प्रस्तुत अध्ययन काठमाडौं जिल्लाको राजधानीका सुन्धारा क्षेत्रका होटल तथा रेस्टुरेन्टमा विभिन्न काममा संलग्न कामदार बालबालिकाहरूको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक पृष्ठभूमिका साथै उनीहरू बाचिरहेको वर्तमान अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ। यस अध्ययनको विशिष्ट उद्देश्य बालश्रमिकहरूको बालश्रमिक बन्ने प्रकृयाहरू, कारणहरू, बालश्रमिकहरूको होटल मालिक र अन्य सदस्यहरूसँग रहेको सम्बन्ध पत्ता लगाउनु, होटलका बालश्रमिक प्रति होटल मालिकले गर्ने व्यवहारमा के कस्तो परिवर्तन आएको छ पत्ता लगाउनु पनि रहेको छ। प्रस्तुत अनुसन्धान विशेष गरी प्राथमिक तथ्यांकमा आधारित रहेको छ जुन अध्ययन क्षेत्रमा गएर नै प्रश्नावली, अवलोकन, अर्न्तवार्ता तथा समूह छलफलबाट संकलन गरिएको हो। सेकेन्डरी डाटा पनि यस अध्ययनको पूर्वकार्यको अध्ययन गर्दा विभिन्न पत्रपत्रिका, कितावहरू, लेख, शोधपत्र तथा नेट इन्टरनेटको प्रयोग गरी संकलन गरिएको हो। अध्ययन क्षेत्रका विभिन्न काममा संलग्न ६० जना होटलमा कामदार बालबालिकाहरूलाई समग्रताको आधारमा अध्ययन गरिएको छ। प्राप्त सामग्री तथा तथ्यहरूलाई अध्ययनका सजिलोका लागि तथ्यांकको विशेषताको आधारमा व्यवस्थित किसिमले विभिन्न आधारमा तालिकिकीकरण गरी विश्लेषण गरिएको छ। यसका साथै ४ जना होटलमा कामदार बालबालिकाहरूको वैयक्तिक अध्ययन पनि गरिएको छ।

काठमाण्डौ जिल्लामा सुन्धारा क्षेत्रमा होटल/ रेस्टुरेन्टमा बाल कामदारका रूपमा रहेका १० देखी १४ वर्ष उमेर समुहका ६० जना बालबालिकालाई को सँग गरिएको अन्तरवार्तामा आधारित रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ। सर्वेक्षणको क्रममा ६ बाल कामदारहरूका उमेर समुहको सन्दर्भमा १४ वर्ष उमेर समुहले ३५ प्रतिशत र १२ र १३ ले क्रमश १६.६७ र १३.३३ प्रतिशत ओगटेको छ भने १० र ११ ले १३.३३ र २१.६७ प्रतिशत ओगटेको छ। होटल र रेस्टुरेन्टमा विभिन्न जातजाती बालबालिकाहरूले काम गरेको पाइन्छ। मगर तामाङ, क्षेत्री, दलित र थारू माझी जस्ता, जातिका मानिसहरू भेटिएका थिए। क्षेत्री (२६.६८ प्रतिशत) मगर (२१.६८ प्रतिशत) तामाङ (१६.६८ प्रतिशत) दलित (२०.६७ प्रतिशत) थारू (६.६७ प्रतिशत) रहेको यस अध्ययनले देखाएको छ। कुल ६० जना

उत्तरदाताहरू मध्ये ३० प्रतिशत बाल कामदारको परिवारसँग प्रयाप्त खान लाउन पुग्ने जग्गा छैन भने ४५ प्रतिशतसँग प्रयाप्त खाद्यान्न उत्पादन गर्न प्रयाप्त जमीन थिएन भने २५ प्रतिशत बालबालिकाले परिवारको खाद्यान्न अवस्थाको बारे थाहा नभएको बताए ।

सर्वेक्षण गरेको कुल बालकामदारहरू मध्ये ४६.६६ प्रतिशत बालबालिकाले आफुले घर छोड्नु अघि परिवारलाई जानकारी दिएको बताएका छन भने ५३.३३ प्रतिशतले आमाबाबुलाई नभनी घर छोडेर आएको उत्तर दिए ।

अन्तरवार्ता लिइएको कुल ६० बालबालिकाहरू मध्ये ७६.६७ बालबालिका साक्षर थिए भने २३.३३ प्रतिशत बालबालिका निरक्षर थिए । ६० उत्तरदाताहरू मध्ये ५९.६७ प्रतिशत बालबालिकाले विद्यालयमा जान चाहेको बताए भने ३६.६६ प्रतिशतले विद्यालय जान नचाहेको बताए । विद्यालय नगएका वा भर्ना हुन नचाहेका बालबालिकाको प्रतिशत ११.६६ रहेको छ । विभिन्न कारणहरूले गर्दा, बाल बालिकाहरू घर छोडेर शहरी क्षेत्रमा आउने गरेका छन् । आकर्षकको तत्व त्यस्ता हुन जसले बालबालिकालाई आफ्नो बासस्थान छोडेर अन्यत जान बाध्य सवर बनाउँछ । सेवा, सुविधाहरू प्रयाप्त मात्रामा हुने राम्रो खाना र बासस्थानको व्यवस्था आकर्षक को तत्वहरू हुन् । कुल ६० जना उत्तरदाताहरूमा पैसाको मुल्य धेरै हुने हुनाले सहरतर्फ आएको ३८.३३ प्रतिशतले बताए भने अवसरको खोजीमा ३१.६७ प्रतिशत बालबालिका शहरी क्षेत्रमा आएको बताए । विकर्षणको तत्वहरूमा बाल बालबालिकालाई आफ्नो घर छोड्न बाध्य बनाउने कारणम् गरिबी सबैभन्दा बढी रहेको छ जसको प्रतीसत ४८.३३ रहेको छ । अर्को कारण गाउँले जीवन मन नपरेर बसाई सरनेको संख्या २१.६० आमाबाबुको मृत्यु र पारिवारिक दुर्व्यवहार क्रमश १३.३३ र ८.३३ रहेको छ ।

होटल/रेट्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाहरू लामो समयसम्म एउटै ठाउँमा नबस्ने र एक ठाउँ बाट अर्को ठाउँमा जाने गरेको पाइएको छ । उत्तरदातामध्ये तिनपटक भन्दा माथि ठाउँ परिवर्तन “गर्नेको संख्या ११.६६ प्रतिशत रहेको छ भने दुईपटक एकपटक परिवर्तन गर्ने बाल बालिकाको संख्या २६.६७ र ६१.६७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।...

बालबालिकाहरूको शारीरिक बनावट परिपक्क भएको हुँदैन । उनीहरू धेरै कमजोर हुने गर्दछन तर पनि सर्वेक्षण गर्ने क्रममा उनीहरू ११ घण्टाभन्दा माथि निरन्तर रूपमा काम गरी रहेको पाइयो । ६० जना मध्ये ३३.३३ प्रतिशत बालबालिकाले ११ घण्टा भन्दा

बढी काम गरिरहेका छन भने ३६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले ९ देखी ११ घण्टासम्म काम गरिरहेका छन् भने ३० प्रतिशतले ८ देखि ९ घण्टाभन्दा काम गरेको पाइन्छ । सर्वेक्षणमा उनीहरूले प्राय सबै काम गर्नुपर्ने बताए भने ६० जना मध्ये २६.६७ प्रतिशतले खाना पकाउने ३५ प्रतिशतले भाडा माभ्ने २१.६७ प्रतिशतले सरसफाइ गर्ने र सबै काम गर्नेको प्रतिशत ६.६६ रहेको छ ।

होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्ने बालबालिकाको ज्याल वा तलब निकै कम छ । श्रमिक बालबालिकामध्ये २१.६७ प्रतिशत बालबालिकाले मात्र २००० देखी ३००० सम्मका पारिश्रमिक पाएको बताए । त्यसैगरी ३० प्रतिशत बालबालिकाले वर्ष देखी १५०० सम्मको पारिश्रमिक पाएका छन् भने २५ प्रतिशत ले १००० भन्दा कम पारिश्रमिक पाएका छन् ।

बालश्रमको प्रमुख कारण भनेको परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर हुनु हो । ३६.६७ प्रतिशत बालबालिकाले आफ्नो परिवारलाई सहयोग गर्ने बताए भने ३५ प्रतिशतले आफ्नो लागि खर्च गर्ने र २८.३३ प्रतिशतले निश्चित नभएका जानकारी दिए । कुल ६० जना बालकामदारहरू मध्ये ५३.३३ प्रतिशतले आफ्ना कामबाट सन्तुष्टी भएको बताए भने ४६.३७ प्रतिशतले सन्तुष्ट नभएको जानकारी दिए । काम गर्ने समयमा बिरामी भएका बालबालिका मध्ये ज्वरो, रुघाखोकी, दाँतमा समस्या, जीउ दुखाइबाट पीडित भएका बालबालिकाको प्रतिशत क्रमश १८.३३, २६.६७, ३.३३, ३१.६७ रहेको पाइएको छ । उपचारको लागि अस्पताल जाने बालबालिकाको संख्या निकै कम २३.३३ रहेको छ भने औषधीका प्रयोग गर्ने ४८.३३ र आराम गर्नेको संख्या २८.३३ रहेको छ ।

६.२ निष्कर्ष

यस अध्ययनले काठमाण्डौँ जिल्लाको सुन्धारा क्षेत्रमा रहेका होटल र रेष्टुरेन्टमा बालकामदारको अवस्था' बारे अध्ययन गरिएको छ । होटल तथा रेष्टुरेन्टमा बालकामदारहरूको चाप दिन-प्रतिदिन तिब्र गतिमा बढ्दै गएको पाइन्छ । अध्ययन क्षेत्रमा संलग्न होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदार बालबालिकाहरू विशेष गरी आर्थिक रूपमा कमजोर र पिछडिएका क्षेत्रबाट आएको देखिन्छ । पढ्ने, लेख्ने समयमा अर्काको घरका विभिन्न काममा संलग्न हुनु उनीहरूको भाग्य नभई गरिवी नै पहिलो मुख्य कारणको रूपमा रहेको देखिन्छ । गरिवी भएकै कारण परिवारको न्यूनतम आधारभुत आवश्यकता पुरा गर्न नसके

पछि आवश्यकताहरु पुरा गर्नका लागि नै भए पनि बालबालिकाहरुलाई अरुको घर, होटल, कारखानामा काम गर्ने गरेको पाइन्छ । पारिवारिक कलहले पनि बालबालिकाहरु बालश्रमिक बन्न बाध्य भएका छन् ।

होटल मालिकहरु शिक्षित भएपनि कानून बारे भरपुर जानकारी पाएका भएपनि बालश्रमिक राख्ने गरेको पाइन्छ । बालश्रमिक राख्नु हुँदैन भन्ने विषयमा जानकारी भएका भए पनि प्रायः सबैले बालश्रमिक राखेको पाइन्छ । बालबालिकालाई काममा राखेमा उनीहरुले भनेको मान्ने, गालिगौच गर्दा डराउने तथा थोरै पैशामा राख्न पाउने अध्ययमा बताउँछन् । वर्तमान समयमा बालश्रमिकहरुलाई नोकरका रूपमा नभएर परिवारको एउटा सदस्यको रूपमा राखेको देखिन्छ । यसको मुख्य कारण मालिकहरु शिक्षित भएर, कानून बारे जानकारी भएर साथै काममा बढि व्यस्त भएर पनि हुन सक्छ । होटलमालिकहरुले कामदारलाई हेर्ने दृष्टिकोणमा नै धेरै सकारात्मक परिवर्तन आएकोले गर्दा उनीहरुले कामदार बालबालिकाहरुलाई काम बिगार्दा पनि गालिगलोज, शारीरिक, मानसिक यातना दिनुको सट्टा सम्झाएर काम सिकाएको देखिन्छ, जसले मालिकको होटलमा कामदार बालश्रमिक प्रति सकारात्मक सोच बढ्दै गएको देखिन्छ ।

बालबालिकाहरु धेरै पैशा कमाउने, आफूले चाहेको खानलगाउन पाउने इच्छा राखि आफ्नो परिवार छोडेर भए पनि अर्काको होटलमा बालश्रमिक बनेको पाइन्छ । जसको मुख्य कारण बुवा आमा आर्थिक रूपमा असक्षम भएकाले, आवश्यक शैक्षिक सामग्री उपलब्ध गराई दिन नसक्ने भएकाले, गाउँमा निशुल्क शिक्षा भए पनि पढ्नका लागि आवश्यक कपि, किताब, कलम र विद्यालय जान पोषाक, जुत्ता आदि आफ्नो परिवारबाट उपलब्ध हुन नसक्नाले अरुको होटलमा कामदारको रूपमा रहेर पनि आफ्नो पढ्ने सपना पुरा गर्न र अन्य आवश्यकता पुरा गर्न होटलमा बालश्रमिक हुन बाध्य छन् । यो पनि होटलमा बालश्रमिक बनाउन मद्दत गर्ने एउटा प्रमुख कारण हो ।

केही वर्ष अघि सम्म पनि बालश्रमिकलाई हेला गरिन्थ्यो । समयको परिवर्तनसँगै घरेलु बालश्रमिक राख्ने होटल मालिकहरुको सोचमा परिवर्तन वा सुधार आएको पाइन्छ । जसको कारण शिक्षित मालिक र कामदारको अभावले पनि यस्तो भएको हुन सक्छ । तर पनि कामदार प्रतिको पुरानो सोचमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । अहिले कामदारलाई खानामा

भिन्नता नगर्ने, उपचार खर्च बेहोर्ने, महिनावारी पैशा दिने वा तलब दिने, भेदभावपूर्ण व्यवहार नगर्ने जस्ता व्यवहारहरु पाइन्छ ।

घरेलु बालश्रमिकहरुको अन्य विभिन्न पक्षहरुलाई हेर्दा बालबालिकाहरु शहरमा बालश्रमिक हुनु भन्दा अगाडी उनीहरुको सामाजिक सम्बन्ध परिवार, छरछिमेकी, नातागोता, साथी भाइहरुसँग सामान्य रहेता पनि शहरमा आए पछि उनीहरुको ती सम्बन्धहरु विस्तारै टाढिदै गएको देखिन्छ भने ती सामाजिक सम्बन्धहरुमा जटिलताहरु बड्दै शहरी परिवेशमा घुलमिल हुन पुगी होटल मालिक र मालिकको परिवारसँग नजिकिदै अगाडि बढेको पाइन्छ । यस्तो स्थितिमा ती बालश्रमिकहरु कतिले त एकलोपनको महसुस पनि गर्ने हुन्छन् । दसै तिहारमा पनि कतिलाई घरजान दिइदैन, चार पाँच वर्षमा मात्र घर जान दिइन्छ, यस्तो व्यवहारले ती बालबालिकाहरुको दिमागमा नराम्रो असर पर्न सक्छ । त्यसैले यस बारेमा अध्ययन अनुसन्धान हुन आवश्यक छ । ग्रामिण क्षेत्रमा रहेको व्यापक गरिवी, अशिक्षा, पछ्यौटेपन, सामाजिक भेदभाव, बेरोजगारी आदिले घरेलु बालश्रमिकहरुको ठूलो पक्ति तयार गरेको छ । अधिकांसं बाल कामदारका मालिकहरुले पढाउने, सीप सिकाउने भने पनि व्यवहारमा त्यसो गर्दैनन् ।

नेपालमा बालबालिकाहरुले बालश्रमिक हुँदा भोग्नु परेका समस्याहरु नयाँ घटना होइनन् । विगतदेखि नै नेपाली समाजमा घर, होटल, कलकारखाना आदिमा कामदाका रूपमा बालबालिकाहरुको प्रयोग हुँदै आएको पाइन्छ । यस समस्यालाई निर्मुल पार्नका लागि विभिन्न सरकारी तथा ग्रैर सरकारी क्षेत्रबाट अध्ययन अनुसन्धान भई विभिन्न किसिमका पहल कदमी पनि नभएका होइनन् तर यो समस्या अझै घट्न सकेको छैन । गरिब तथा विपन्न परिवारका बालबालिकाहरु अर्काको घर तथा होटलमा काम गर्न बाध्य नै छन् भने सहरका प्रायह होटल तथा रेष्टुरेन्टमा स-साना बालबालिकाहरुको प्रयोग गरेको पाइन्छ । ती मध्ये कमैमात्रले मात्र शिक्षा हासिल गर्ने अवसर पाएका छन् ।

निष्कर्षमा के भन्न सकिन्छ भने गरिवी नै बालबालिकाहरु होटल तथा रेष्टुरेन्टमा कामदार बन्नको मुख्य कारण रहेको छ । यस मुख्य समस्याका साथै बालबालिकाका लागि उपयुक्त किसिमको शिक्षा हासिल गर्ने बातावरण नहुनु, घरेलु हिँसा, सौतनी आमाबाबुको व्यवहार, आमाबाबुके दबाव, साथीभाइको लहैलहैमा लाग्नु, सुख काट्न खोज्नु आदि पनि अन्य कारणमा रहेको छन् । त्यसै गरी अप्रत्यक्ष रूपमा रहेको अन्य कारणहरु ठूलो परिवार

हुनु, आमाबाबुको अवस्था, परिवारको शैक्षिक तथा पेशा आदिले पनि ठुलो भूमिका खेलेका हुन्छन् ।

आफ्नो जन्मेको घर छोडेर तथा आफ्ना आमाबाबुको न्यानो काख तथा माया बञ्चित भई बाँच्नका लागि चाहिने आधारभूत आवश्यकताको परिपूतिदेखि लिएर राम्रो शिक्षा आर्जन गर्न, मीठो मसिनो खान, लाउनु, तथा साथी भाइहरूको लहैलहैमा लागेर तथा आफ्नो घरको आर्थिक अवस्थामा केही सहयोग गर्नकै लागि पनि कितावका भोला बोकेर स्कूल जानुको सट्टा अर्काको होटलमा विभिन्न किसिमका काम गर्न बाध्य हुन्छन् । यसरी काममा संलग्न हुनु पुगेका बालश्रमिकहरूले कामको दौरानमा अनेकौ प्रकारका शारीरिक, मानसिक, सामाजिक, आर्थिक तथा पारिवारिक समस्याहरूको सामना गर्नु परेको पाइन्छ ।

सन्दर्भसामाग्री सूची

- कुँवर, मुना (२०७८) नेपालमा बालश्रमको वृद्धो अवस्था, अप्रकाशित शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, किर्तिपुर काठमाडौं ।
- भा, एम (२००९) भारतमा बाल श्रमिकहरू : सन्दर्भ र जटिलताहरू मानव अधिकार समिक्षा ।
- नेपालको संविधान, (२०७२), कानून किताव व्यवस्था समिती ।
- विष्ट, सबिना (२०६५), काठमाण्डौ महानगरपालिका नया बानेश्वर वाड नं ३४ का घरेलु कामदार बालबालिकाहरूको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन, केन्द्रिय विभाग समाजशास्त्र / मानवशास्त्र कीर्तिपुर, काठमाण्डौ ।
- मिश्र, चैतन्य (२०६३) पूँजीवाद र नेपाल, नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, सोसल साइन्स, हिमाल एसोसियसन, पाटनढोका ललितपुर ।
- युनिसेफ (२०११) नेपालका बालबालिका र महिला, स्थिति विश्लेषण, युनिसेफ:काठमाडौं ।
- यू. एन. डि.पी. (२०६९) बालश्रम सम्बन्धी विश्वव्यापी अनुमान ।
- सिबिन (२०६८) वार्षिक प्रतिवेदन, काठमाडौं नेपाल ।
- CWIN, (2013).“Urban Domestic child Labour in Nepal: Realities and Challenges”Kathmandu: CWIN Nepal.
- CWISH (2011), *Domestic Child Workers in Kathmandu*, Status Report Kathmandu, Nepal.
- CWIN (2021), *The State of the Right of the Child in Nepal. Summary of National Report*, Kathmandu: Child Workers in Nepal.
- Durkheim, Emile, 1965. *The Division Of Labour in Society*. Kathmandu : Mandala, London.
- Groot, Afke de (2010), *Child Labour in Kathmandu, Nepal, Institute for Research on Working Children (IREWOC)*
- ILO (2000), *Convision and Recommandation on the Worst forms of Child Labour*, Kathmandu: Oxford University Press.

- ILO,(2014).*Domestic child Labour: Targeting the Intolerable, a Report Presented in International labour Conference, 86th Session, International Labour Organization, Geneva.*
- Marx Karl. and Engles Fredric. (1968), *Historical Dialectical Materlism : [1845–46] : 1996.*
- Manandhar, Narayani (2021) ‘A situation of street children in Nepal’, paper present to South Asia workshop on street children 21-25 April,New Delhi
- Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English (1996), Oxford University Press, New York.
- Pradhan, Gauri (1995), *An Over View Of the Child Labour Problem in Nepal*, ILO Vol. 1 Kathmandu.
- Pokhrel, Yalina (2077), *Socio – Economic Condition of Domestic Child Workers : A Case Study Of Ward No 34 Kathmandu Metropolition*, An Unpublished Disseration Submitted to the Central Department of Population, T.U. Kirtipur, Kathmandu..
- Rai, Somee (2009) *Situation of Domestioc Child Labour in Nepal : A case study of Kathmandu Metroplitan City*. An Unpublished Thesis Submitted to the Central Department of Population, T.U. Kirtipur, Kathmandu.
- Shresta, Sajana (2016) *Street Children in Kathmandu Metroplitan City: A study f Balaju Area*. An Unpublished Thesis Submitted to the Patan Multiple Campus, Patan, Lalitpur.
- Shrestha, Archana (2022), *Child Labour Situation in Nepal*, M.A. Dissertion Submitted to Central Department of Population Studies T.U. Kirtipur.
- Thapa, Radha (2013) *Street Childreen in Birjung City : A case study of Kathmandu Metroplitan City*. An Unpublished Thesis Submitted to the Central Department of Sociology, T.U. Kirtipur, Kathmandu.
- UNESCO (2011) *Education for Street And Working Children in India*, UNESCO New Delhi.

प्रश्नावली

काठमाडौं जिल्लामा बाल कामदारहरूको अध्ययनबारे तयार गरीएको

नमुना प्रश्नावली

क) सामान्य जानकारी

१. उत्तरदाताको नाम

२. उमेर

३. जात जाति

४. ठेगाना

५. लिङ्ग

ख) पारिवारिक पृष्ठभूमी

१) तपाईंको जन्म कहाँ भएको हो ?

क) गाउँपालिका

ख) नगरपालिका

ग) थाहाँ छैन

२) तपाईंको परिवारमा कति सदस्य हुनुहुन्छ ?

क) ४ भन्दा कम

ख) ४-६

ग) ७-८

३) तपाईंको परिवारसँग कस्तो सम्बन्ध छ ?

क) राम्रो

ख) ठिकै

ग) नराम्रो

४) तपाईंको आमा बुवा काम गर्नुहुन्छ ?

क) कृषि

ख) व्यापार

ग) नोकरी

घ) ज्याला मजदुरी

ड) अन्य

५. तपाईंका परिवारको आफ्नो जग्गा छ ?

क) छ

ख) छैन

६) तपाईंको घरको आर्थिक अवस्था कस्तो छ ?

क) खान लाउन पुग्छ

ख) खाना लाउन पुग्दैन

७) तपाईले घर छोड्नु अघि आफ्नो परिवारलाई जानकारी दिनुभयो ?

क) छ

ख) छैन

८) तपाईको आमाबुवालाई तपाईको ठेगाना थाहा छ ?

क) छ

ख) छैन

९) तपाईका आमाबुवा तपाईलाई भेट्न आउनुहुन्छ ?

क) आउनुहुन्छ

ख) आउनु हुन्न

ग) उतरदाताको शैक्षिक अवस्था.

११) तपाईको शैक्षिक अवस्था कस्तो छ ?

क) निरक्षण

ख) साक्षर

१२) तपाईले आफ्नो विद्यालय किन छोड्नुभयो ?

क) घरायसी कामले गर्दा

ख) अभिभावकको सहयोग नभएर

ग) व्यक्तिगत इच्छा

ड) अन्य

१३) तपाई लाई मौका दिइयो भने के तपाई विद्यालय जान चाहनु हुन्छ ?

क) चाहन्छु

ख) चाहदैन

घ) बाल कामदारहरुले काम गर्नुको कारण र काम गर्ने ठाउँको अवस्था

१४) होटल र रेस्टुरेन्टमा काम गर्नुको कारण के हो?

क) परिवारका आम्दानीलाई सहयोग गर्नका लागि

ख) राम्रो जीवन पाउनको लागि

ग) अध्ययनको लागि

घ) अपर्याप्त खाद्यन्न

१५) तपाईले आफ्नो काम गर्ने ठाउँ कति पटक आफ्नो काम गर्ने ठाउँ कति पटक परिवर्तन गर्नुभयो ?

क) एक पटक

ख) दुई पटक

ग) तीन पटक भन्दा माथि

१६) तपाईले अधिल्लो काम किन छोड्न भयो ?

क) कम ज्याला

ख) समयमा तबल नपाउने

ग) अन्य

१७) होटल / रेस्टुरेन्टमा तपाइले हरेक दिन कस्ता काम गर्नुपर्छ

- क) खाना पकाउने   ख) भाडा धुने   ग) सरसफाई गर्ने
घ) माथिका सबै

१८) तपाईले दिनमा कति घण्टा काम गर्नुहुन्छ ?

- क) ८-९ घण्टा   ख) ९-११ घण्टा   ग) ११ घण्टा भन्दा माथि

१९) काम गरे बाफत महिनामा कति पैसा कमाउनु हुन्छ ?

- क) १०००   ख) १०००-१५००   ग) २५००-३०००
घ) अन्य

२०) एक महीनामा कति पैसा बचत गर्नुहुन्छ ?

- क) ५००-६००   ख) ८००-१०००   ग) १००० भन्दा माथि

२१) पैसा बचत गर्नु हुन्छ भने कसलाई दिनुहुन्छ ?

- क) परिवार   ख) आफै राख्ने   ग) निश्चित छैन

२२) तपाईलाई शहरमा आउनको लागि आकर्षणको तत्व के हो ?

- क) प्रयाप्त खाना   ख) राम्रो अवसर   ग) अवसरहरु
घ) माथिका सबै

२३) तपाईको घर छोड्न पछाडीको कारण के हो ?

- क) गरिबी   ख) आमाबाबुको मृत्यु   ग) दुर्व्यवहार   घ) माथिका सबै
घ) बाल कामदारहरुको काम गर्ने ठाउँका सुविधाहरु

२४. होटल/रेस्टुरेन्टमा मालिकले तपाईका लागि के के सुविधाहरु उपलब्ध गराउनु भएको छ?

- क) खाना   ख) लुगा   ग) बस्न   घ) स्वास्थ्य
ङ) सबै

२५) तपाईले कामको समयमा फुर्सदको समय पाउनुहुन्छ ?

क) पाउछु   ख) पाउदिन

२६) होटल /रेस्टुरेन्ट सञ्चालकहरुबाट तपाईलाई कस्तो किसिमको यातना दिइन्छ ?

क) मानसिक   ख) शारीरिक   ग) दुवै

२७) के तपाईको छुट्टै सुत्ने कोठा छ ?

क) छ   ख) छैन

२८) तपाई कहाँ सुत्नु हुन्छ ?

क) भान्सा   ख) कोठा   ग) सिढी मुनि   घ) अन्य

२९) के तपाई आफ्नो कामबाट सन्तुष्टी हुनुहुन्छ ?

क) छ   ख) छैन

ड) बालकामदारको स्वास्थ्य स्थिति

३०) के तपाईलाई कुनै खाले स्वास्थ्य समस्या छ ?

क) छ   ख) छैन

३१) काम गर्ने समयमा कस्तो खाले स्वास्थ्य समस्याबाट ग्रसीत हुनुभयो ?

क) ज्वरो   ख) खोकी   ग) अन्य

३२) उपचारको लागि के गर्नुभयो ?

क) अस्पताल   ख) औषधी   ग) आराम गरेर

च) बालकामदारहरुको भविष्यको सोच

३३) तपाई भविष्यमा के बन्न चाहनुहुन्छ ?

क) प्रहरी   ख) व्यापारी   ग) सवारीचालक   घ) अन्य

३४) के तपाई यस प्रकारको काम छोड्न चाहनुहुन्छ ?

क) चाहन्छु   ख) चाहदिन

३५) यदि हो भने तपाईं नयाँ के काम गर्न चाहनुहुन्छ ?

क) अध्ययन   ख) घर फर्कन   ग) अरु काम गर्न

छ) बाल अधिकार र कानून बारे जानकारी

३६) तपाईंलाई बाल अधिकार बारे थाहा छ ?

क) छ   ख) छैन   ग) अलिअलि थाहा छ

३७) बालअधिकार बारे कहाँबाट जानकारी पाउनुभयो?

क) किताब पढेर   ख) टि.भी हेरेर   ग) अन्य

३८) बाल कामदार भएर भोग्नु परेको समस्या के हो ?

क) दुर्व्यवहार   ख) अवसरहरूबाट वञ्चित